

CONVERSES

Joan Fuster. Converses inacabades

Toni Mollà

El més fructuós i natural exercici del nostre esperit és, a parer meu, la conversació. Jo en trobo la pràctica més dolça que cap altra acció de la nostra vida; i aquesta és la raó per la qual, si a hores d'ara em veia forçat a escollir, consentiria més aviat, crec, a perdre la vista que no l'oïda o la paraula.

Michel de Montaigne (1588)

L'home de cultura, jo el conec immediatament davant el llibre. —Ni em cal saber la seva manera d'entendre'l ni solament la seva manera de llegir-lo. —Em basta veure com el pren amb les mans.

Eugeni d'Ors (1921)

Tots els avenços importants de la història humana, des de temps immemorials, són deguts a individus la majoria dels quals hagueren d'enfrontar-se amb una virulent oposició pública.

Bertrand Russell (1959)

Joan Fuster és un home jove. En el moment d'escriure aquestes ratlles, ha fet quaranta anys. La seva obra és ja considerable. I ho és sobretot perquè Fuster representa un to nou en la nostra literatura. La seva formació humanística és perfectament compatible amb una admirable i fonamentada llibertat de judici i de valoració. Però, per si això no fos prou, Fuster representa una nova mentalitat. No és un valencià estricte, ni un català de València, ni un valencià catalanitzat: Fuster és un element normal de la totalitat de la nostra àrea lingüística, però un element no passiu, somniador i romàntic, com algunes persones així s'anomenaren, sinó actiu i actuant. Aquest és un fenomen extremament important, implica una mentalitat fins avui desconeguda, és un estat d'esperit que, si les coses han de seguir el seu camí positiu, serà, en el futur, el pensament general.

Josep Pla (1962)

JUSTIFICACIÓ

Aquesta és una conversa inacabada. He de començar així per ser sincer amb el lector, amb la memòria de Joan Fuster i amb mi mateix.

L'ESPILL

Ningú no s'ha d'enganyar, per tant. El llibre que ara us fem a mans no és una conversa-resum de la vida i l'obra de Joan Fuster, ni té tampoc cap pretensió d'*entrevista definitiva* amb valor de darreres voluntats testamentals. Es tracta d'una entrevista, d'una conversa —o millor, d'unes entrevistes, d'unes converses.

El llibre, l'havíem dissenyat ja fa més d'un any, a la darrereria del 1991. Fuster n'havia aprovat el programa de treball i el previsible contingut que hi recolliríem. Durant els set primers mesos del 1992, havíem d'enraonar davant del micròfon al voltant de set grans temes, a raó d'un tema per més. Durant l'estiu, li donaríem forma literària i al setembre l'enllestiríem. El projecte editorial era publicar el llibre resultant pel Nadal del 1992.

La mort inesperada de Fuster ha canviat substancialment el projecte.

D'entrada, s'han quedat dues converses pendents. I això vull fer-ho saber explícitament. L'una —que s'havia d'haver produït la mateixa setmana de la mort de Fuster— amb la història de la cultura com a tema nuclear. L'altra, la del juliol, sobre l'idioma, la seua història social i la situació sociolingüística actual.

En la primera, havíem de xarrar, entre altres coses, dels clàssics catalans —«No tot en els clàssics és arqueologia»—: d'Ausiàs Marc, de Joanot Martorell, Martí Joan de Galba i el *Tirant*, del *Curial e Güelfa*, de Joan Roís de Corella, etcètera; de l'anomenada Decadència, dels Borja, del Poder (amb majúscules) i de l'Amor —«L'amor ens permet de ser imbècils impunement»—, del Renaixement —«Ací, de Renaixement, deixem-ho estar. Tot el que hi ha és purament medieval»— i de Maquiavel; dels Vives, d'Erasmus de Rotterdam —«¿Què en perdura avui, d'Erasmus?»— i de l'Humanisme; dels Maians, la Il·lustració i un altre llarg etcètera. Fuster m'havia promès, per exemple, que ens entretindríem enraonant sobre la darrera autoria del *Tirant lo Blanc*: «Hi ha motius suficients —històrics i lingüístics— per a pensar que en el text ficà la seua santa mà més d'una persona».

Per la meua banda, m'interessava especialment contrastar, en un mateix capítol, els Vives i els Borja, no tant com a recurs erudit, sinó com a fenòmens socials —tan diferents. Joan Lluís Vives: jueu convers, l'escriptura en llatí, la seua recomanació a les dones d'abstenir-se de llegir el *Tirant*, la Inquisició —com a fenomen de «purificació religiosa» i com a primera governació unificadora dels regnes peninsulars—, etcètera. Els Borja, per la seua banda, valencians universals, papes il·lustres i determinants per a la història de la cristiandat: Alfons de Borja —Calixt III— i Roderic de Borja —Alexandre VI—, tan controvertits i incomòdes encara. Fuster, com els millors historiadors de la cultura —Miquel Batllori, per exemple—, n'havia parlat de la llegenda negra, però reclamava una valoració més justa i objectiva d'aquesta família clan del Renaixement que actuà sota el lema *Aut Caesar, aut nihil* (O el poder, o el no-res).

L'altre tema que s'ha quedat ajornat per sempre més era, com dic, la situació social de l'idioma. Fuster havia estat un lúcid estudiós de la sociolingüística *avant la lettre* i havia anat acumulant els materials necessaris per a una Història social de la llengua catalana. És, més que cap altra, l'obra que ens ha quedat a deure. Les remarques de Fuster, disperses ací i allà de manera fragmentària, són imprescindibles per a explicar la panoràmica del procés de

substitució lingüística als Països Catalans. M'hauria agradat, complementàriament, recollir les seues darreres opinions sobre la inversió del procés: sobre la normalització lingüística. El resultat podia haver estat una posada al dia, taquigràfica però essencial, de l'*Ara o mai* del 1981, després de més de 10 anys de polítiques lingüístiques institucionals, després de la generalització dels mitjans audiovisuals, després del redisseny del mapa d'Europa.

El buit és, consegüentment, immens. El resultat final del nostre projecte resulta —insistesc— diferent al projectat. Ha canviat, fins i tot, la forma literària que jo mateix havia pensat donar al llibre. La meua idea era organitzar el material a la manera d'un monòleg travat i articulat. Fuster, tot s'ha de dir, no ho acabava de veure: «Ja t'ho faràs, ja t'ho faràs». Ara, però, el material és el que hi ha, sense més. La meua opinió, lògicament, ja no pot ser estrictament literària ni formal.

Joan Fuster ha mort. I jo, per desgràcia, en tinc un material inèdit. Aquest n'és —¿perquè m'he d'enganyar?— un *valor afegit*. La pregunta que se'm plantejava era ¿què fer-ne?

Les possibilitats eren diverses. La solució escollida ha estat, crec, la més respectuosa: publicar només allò que hi ha enregistrat i que formava part explícita i planificada del projecte inicial.

El material que ara faig servir és, per tant, exclusiu i de primera mà.

Només en dues ocasions puntuals he utilitzat un material compartit —i perquè així estava pactat, de bestreta, amb el mateix Joan Fuster. Del primer, n'he extret un parell de detalls sobre Josep Pla referits per Fuster a Bellreguard (21-IV-92) amb motiu de la inauguració d'una exposició sobre l'escriptor empordanès. El segon és una part de l'entrevista concedida per Joan Fuster al periodista Josep-Ramon Lluch el dia 14 de maig a les cinc de la vesprada. Ho faig, també, amb el vistiplau de J. R. Lluch, per descomptat. Per a tots dos, per a Josep-Ramon Lluch i per a mi, n'estic segur, aquella vesprada serà sempre un insistent record agre dolç. Vam compartir la nostra darrera conversa amb l'humanista de Sueca.

En fi, el factor decisiu de la tria i la mateixa organització del material podia haver estat qualsevol altre, no cal dir-ho. Però, al capdavant, he pensat que l'autenticitat —hi insistesc— n'era el valor darrer. Crec que he fet bé. I que Fuster estaria d'acord amb mi. Vull pensar-ho, almenys.

Això he fet. I això us faig a mans. He transcrit, d'una manera tan fidel com he pogut, allò que Fuster em va dir mentre enraonàvem. Per descomptat, l'entrevista —qualsevol entrevista— és un gènere elaborat on la postproducció també hi compta. Però puc assegurar-vos que ha estat només —ho remarque— l'èstrictament imprescindible.

Les preguntes, posem per cas, no s'ajusten literalment a la conversa real, com és natural en les entrevistes dites *literàries* o *de personalitat*. És més comprensible encara en el cas de Fuster —personatge impossible per a l'entrevista-test. Una conversa, d'altra banda, no és —no ha de ser mai— un interrogatori. Els qüestionaris inicials, com és natural, només van servir com a marc referencial de les converses.

Teniu a mans, per tant, un material elaborat al voltant d'unes converses més o menys col·loquials i més o menys espontànies, només mediatitzades per la tècnica de la cinta magnetofònica que hi feia de testimoni.

Els vuit capítols del llibre tampoc no responen a altres tantes converses independents. El discurs de Fuster —d'estructura clarament col·loquial, ple d'incisos i de divagacions laterals— tampoc ho afavoria. La meua tasca ha consistit, precisament, en l'ordenació, més o menys temàtica, dels materials.

Lògicament, la temàtica escollida i l'organització final del llibre publicat és responsabilitat estrictament meua. I l'assumeix totalment com a exigència del guió. Els temes —bé que ho sé— també podien haver estat uns altres. Fuster era culturalment polifacètic: enamorat de la literatura, apassionat de l'idioma, practicant de l'especulació assagística, militant del racionalisme, etcètera.

Les converses —cinc, en total— han tingut lloc sempre dijous, a les cinc de la vesprada com a hora de començament puntual. I totes elles, també, a Sueca, a la casa mateixa de Joan Fuster —al carrer de Sant Josep, 10. Invariablement: allà mateix, assegut —literalment enfonsat— en aquella butaca immemorial, al fons d'aquella preciosa entrada de carro d'antic llaurador ric, rodejat textualment de llibres i paperots.

Vull agrair ací la diligència de Toni Domingo per concretar sempre els detalls dels encontres.

L'escriptor Manuel Vicent va descriure Joan Fuster com la intel·ligència assegurada al tendur: «Es Joan Fuster un solitario de mesa camilla, un volteriano de café educado en la socarronería arrocerá, que ha despertado la conciencia de un pueblo en un circuito cultural y ha destapado pasiones violentas del rosario de la aurora». La figura metafòrica de Vicent és fàcilment imaginable per qui ha conegut personalment Joan Fuster. Qualsevol persona que l'haja visitat el recorda, de seguida, en aquella cadira de braços, a la vora d'aquella llar de foc taponada pels «paperots», amb el pijama i el batí reglamentari: sempre tan digne. Fuster no era un home de l'espectacle: tenia l'elegància de la naturalitat.

Jo coneixia bé el Fuster escriptor. Però el Fuster de la conversa —el Fuster oral que sempre ha reivindicat un altre sant laic: Vicent Ventura— m'ha impressionat fora mida. Joan Fuster —Joan, en el tracte quotidià; senyor Fuster, per exigència del gènere de l'entrevista—, ha estat un conversador incansable, un xarrador empredreït. De fet, a casa Fuster se sabia quan s'hi entrava, però no mai quan se n'eixia. Les converses amb Fuster —aquestes i altres— han arribat a ser eternes, en tots els sentits del mot: habituals, constants, perdurables, immortals. D'altra banda, el sentit comú de Joan Fuster —el menys comú dels sentits, que diria el savi— era d'un radicalisme que esborronava. La seua capacitat d'observació, d'anàlisi, de síntesi i d'exposició didàctica, alhora, el convertiren, als meus ulls, en un interlocutor sense comparança. És el Fuster que ara vull reivindicar amb aquest llibre: el Fuster conversador, el Fuster de l'apassionat col·loqui.

No és la meua intenció fer una biografia —una autobiografia, hauria estat en realitat—, ni tampoc un llibre amb pretensions assagístiques, sinó que he intentat, només, una radiografia panoràmica —si puc dir-ho així— de l'intel·lectual suecà per mitjà d'un gènere periodístic habitual, com és l'entrevista. No he buscat, per tant, la declaració novedosa, puntual ni explosiva de titular de premsa, ni encara l'originalitat —que, d'altra banda, tampoc seria cap obligació per a un home de 70 anys.

Malgrat tot això, crec que el resultat de les converses és fresc, globalitzador i, en gran part, sí: novedós. Per això m'atreveix a oferir-vos-el. Els darrers capítols, per exemple, responen a una temàtica d'actualitat de què Fuster, lògicament, no ha *parlat per escrit*: «Els únics que són alguna cosa a Europa són els alemanys. [...] El socialisme real ha fracassat, però supose que el capitalisme continua tenint les mateixes contradiccions i crisis cícliques de què sempre han parlat els marxistes». La lucidesa de l'anàlisi demostra que Fuster fou, fins a la darrera hora, un intel·lectual atent a la marxa del món de cada dia: «¡Home, per entretenir-me!».

Les reflexions sobre el futur del marxisme com a mètode d'interpretació social i com a ideologia —«¿Qui ha llegit Marx? ¿Qui l'ha llegit com Déu mana?»—, com també les seues aplicacions polítiques eleven el llistó d'un intel·lectual a qui *l'obra nacionalista*, de vegades, ha confinat a àmbits massa parroquials: «Ser nacionalista, avui, també és un anacronisme. Només que, en el fons, hi ha pobles que *encara* no poden ser més que això. És absurd. Tristament absurd».

La seua contribució assagística general, les seues obres de pensament, els seus estudis sobre història de la cultura i, en fi, tantes i tantes facetes del gran escriptor, han quedat, efectivament, mig amagades per la seua dedicació militant i conjuntural a la *causa*. Aquest mateix fet confirma el seu diagnòstic: «València, el País Valencià, no alimenta els seus intel·lectuals».

Fuster ha estat, sense cap mena de dubtes, un pensador europeu de primera línia. Només la seua condició d'orgullós catalanista li ha impedit una major projecció. L'anàlisi, també radiogràfica, de la *intel·liguència* del País Valencià és d'una clarividència alligadora.

A banda de tot plegat, els orígens familiars, la descoberta de la llengua literària, les primeres inquietuds valencianistes, els referents intel·lectuals, l'amistat amb Josep Pla —«una conversa que va durar anys»—, la política i el país, els darrers esdeveniments ocorreguts al món... eren comentari obligat.

Vull recordar ací, també, a manera de petit homenatge personal, el nostre primerencontre, a Sueca, amb aquell primer arròs a banda i aquella primera botella de whisky, compartida afectuosament amb Salvador Jàfer i Marisa Bolta. Al cap i a la fi, fou el pecat original d'aquestes converses inacabades.

Era un temps en què tot just acabàvem de descobrir les paraules *perestroika* i *glasnost* i, d'això —ho recorde vivament—, en vam fer tema inciatíic de conversa. Després passàrem, obligatòriament, al mur de Berlín i de Berlín, clar, a Josep Renau i de Renau a Andreu Alfaro —«Quan Alfaro em parla de Goethe, que no és sant de la meua devoció, crec que és preferible tenir un Alfaro a tenir un Goethe. Ara per ara». I d'Alfaro a Kandinski —«la formulació més exacta i lúcida de l'estètica no figurativa en pintura»—, a Joan Miró, a Picasso, a Manolo Boix, a Saura. I Dalí i Josep Pla, evidentment aparellats: «A Pla, li agradava Dalí, probablement, perquè era de l'Empordà. I s'ha acabat». I d'ací a Raimon. I de Raimon a sant Vicent: «Sempre ho he dit —i valga la *boutade*—: sant Vicent Ferrer i Raimon —més el cantant que el predicador, *mass media* entremig— són els catalans que han obtingut per al *català* la major audiència universal fins ara constatada. Com que, per a mi, sant Vicent i Raimon són com de la família, el *petit detall* m'emociona. ¿Què volen que els diga! També

tinc dret a ser una mica sentimental... i fins i tot localista, ¡punyeta!». I d'ací una altra volta a la Nova Cançó, als Setze Jutges, a Lluís Llach. I de Llach a la televisió —la d'ací i la d'allà: la necessitat de *guanyar-la*, etcètera. De la televisió, de retorn, a la literatura: al *Tirant*, als *Assaigs* de Montaigne —«el meu estimat Montaigne»—, al *Glossari* de don Eugeni d'Ors —«l'únic llibre que he robat en la meua vida»—, a *La muntanya màgica* de Thomas Mann, a Pessoa, a Carles Riba, a Cortázar, a Joan Brossa, a Vargas Llosa, a Pedrolo, a García Márquez, a Joyce, a don Miguel de Unamuno —«algo así como una Conchita Bautista de la cultura». Etcètera. El remat, com sempre —de tornada a Sueca, després de ben dinats i ben beguts a Cullera—, a l'idioma apassionat: el dels llibres —«¡el plural de juí és juins i no juís, xe! I fes el favor de no fer com Manolo Sanchis que en les gramàtiques deia coses que després ell no aplicava...»—; i també el de la televisió: «¡Cristo, l'únic pecat mortal són les faltes d'ortografia!». I enmig de tot, de sainet, el comentari de la política valenciana: «Home, molt divertida no és, però, si vols, parlem-ne». I, finalment, l'inevitable *Nosaltres els valencians*: «Jo, si hagués de triar, no és el llibre que triaria ara, entre altres coses perquè sóc incapaç de rellegir-lo... Però l'esquema bàsic, els fonaments, la formulació central i en tot allò que ara me'n recorde del llibre, ho continue mantenint totalment».

Vull remarcar-ho, això darrer: «...l'esquema bàsic... el continue mantenint». Massa gent s'ha afanyat —alguns sense coneixements, d'altres sense vergonya— a soterrar amb l'home, l'obra, la ideologia.

Ell mateix solia repetir, malgrat tot, que aquesta part de la seua obra d'orientació cívico-política i de temàtica valenciano-catalana ha estat més discutida que no llegida, sobretot per les classes dirigents del país.

Per això, el millor homenatge a l'assagista desaparegut seria, ara, la lectura atenta, crítica, però racional, d'un intel·lectual que només les circumstàncies socials i polítiques de la societat valenciana i els interessos dels sectors més immobiliars han convertit, amb insistent i malaltissa freqüència, en boc emissari de frustracions diverses. «Tots som jueus respecte d'algú altre», solia repetir parafrasejant Jean-Paul Sartre.

Ens trobem davant d'un cas excepcional d'intel·lectual compromès amb la seua societat i el seu temps fins al punt que és difícil de distingir-ne l'obra de la vida. Vicent Ventura, un dels seus millors amics, ha dit, i amb raó, que Joan Fuster ha estat per al País Valencià, una «xamba genètica».

Ara ens queden els llibres, sí. Però vull, també, salvar ací la memòria immensa, el record del diàleg afable, la crítica aguda i suggeridora, l'escepticisme militant d'un Fuster de càlida conversa. Llegir Fuster és un desinfectant —com per a ell ho era llegir Bertrand Russell: «Creieu-me, que és una recomanació feta de tot cor. Llegiu Bertrand Russell. No és un filòsof, és un desinfectant». Però escoltar Fuster era tot un deliri: aquell gest elegant i dolç d'obligat patriarca, aquella veu pausada, però clara i jove d'il·lustrat humanista, tot això forma part també del solatge d'aquestes converses inacabades.

És també aquest el Fuster que ara evoque de manera més immediata, encara al tall mateix d'una mort inesperada. És el Fuster que m'agradaria salvar amb lletres de motle. Aquest

Fuster, impossible per als fusterians que vindran, ha influït en aquest país tant com el Fuster de l'assaig més reivindicatiu. Ho va dir Rafael-Lluís Ninyoles ja fa algun temps i tenia tota la raó del món: «Fuster no ha estat només un intel·lectual d'inqüestionable vigor, sinó que ha estat l'intel·lectual de fora del sistema que més poder fàctic ha arribat a acumular al llarg de les últimes dècades. Fuster no és un Aranguren qualsevol o un intel·lectual, diguem-ne, incontaminat. L'anàlisi d'aquest poder extrasistema en la configuració d'opcions havia de comptar amb la seua dimensió d'home-organització» (*El Temps*, núm. 138). Les tertúlies, les converses a ca Fuster han estat la càtedra permanent del mestre, el despatx del promotor cultural, la consulta de l'amic escriptor, el divan del psiquiatre nacional. ¡Les lliçons que s'hi han impartit! ¡Els projectes que s'hi han gestat!

En fi, mai no han de mancar els llibres de Fuster a les aules ni a les biblioteques. Però el Fuster conversador, el Fuster comprensiu del darrer whisky —«A mi, l'alcohol em fa més comprensiu»—, també tenim l'obligació de preservar-lo per la immensitat dels temps.

Aquest és, al meu entendre, el valor primer del llibre que ara teniu les mans. Són, com dic, converses inacabades, fatalment inacabades.

Llegiu-les, almenys, amb tanta estima com jo les vaig escoltar.

ELS MEUS AMICS JA SABEN COM EM TROBARAN...

Ja coneixeu el cèlebre aforisme grec:
«Joan Fuster és la mesura de totes les coses».

Morir-se massa jove és un error. Morir-se massa vell, també.
En general, morir-se és sempre un error.

I morir-se deu ser deixar d'escriure.

TONI MOLLÀ: *¿Què li sembla si comencem?*

JOAN FUSTER: Home, si no hi ha més remei, anem allà. Com més prompte ho comencem, més prompte ho acabarem. Jo no sóc un torero o una senyoreta d'aquelles de l'espectacle per a estar fent entrevistes i collonades d'aquestes. Però, au, vinga, si s'ha de fer, engega això i anem al tall.

A gosades que ens ha costat convèncer-lo...

¿Per què dius això, xe? Ma casa sempre ha estat oberta per als amics.

Simplement que ara jo ja no faig el mateix horari que feia abans i, per tant, ja no puc atendre tanta gent. Encara no fa massa, des del migdia fins a la matinada podia venir ací la gent i enraonàvem sobre totes les coses humanes i divines que se'ns passaven pel cap. Ara, el meu cos ja no aguanta tant. ¿O és que jo tampoc tinc dret a fer-me vell, cristo?

No és que m'haja de cuidar ara —perquè cuidar-me no m'he cuidat mai— però el cos, per l'edat i per la forma en què he viscut, ja va ressentint-se'n. Ara visc pràcticament tot el dia en pijama, llevat que haja d'eixir per algun compromís d'aquells que no pots dir que no. M'alce més aviat tardet i, a més, per a la vida que faig, doncs no cal vestir-se. Tinc un parell de pijames, un batí i unes sabatilles i vaig aguantant. Per ací només vénen quatre amics, de manera que ja saben com em trobaran: com sempre. Si ve algú, doncs enraonem; si no, doncs em pose a llegir —normalment, a rellegir— qualsevol cosa, m'engegue la ràdio perquè la musiqueta em faça companyia i s'ha acabat. Si em ve al cap alguna collonada que considere d'interès i m'abelleix, doncs l'anote. Quan em canse de llegir, em mire la premsa del dia i, allà a boqueta de nit, en compte de continuar la tertúlia, com feia abans, o d'haver de posar-te a la màquina per a escriure l'articlet per a la premsa o el llibre d'encàrrec, doncs em gite i comence a fer el *zapping* amb el comandament a distància, a veure si trobe una pel·liculeta de la meua època que em distraiga. Ara ja no vaig tampoc al cinema, perquè és molt complicat anar a Alzira o a València i, per tant, em dedique a veure les pel·lícules que passen per la televisió. Mira, això del *zapping* és un gran invent, perquè ja no has d'alçar-te cada vegada a canviar de canal. Ara, així, és molt més còmode. Quan comencen a donar la llauna amb aquelles tertúlies que parlen de política o de no sé què, que són coses que no m'interessen gens, doncs pitges el botó i a la millor tens sorteta i apareix una pel·liculeta antiga, que sempre et fa gràcia tornar a trobar aquells actors i aquelles actrius, o una pel·lícula de l'oest —que també em distrauen bastant.

¿I no escriu, senyor Fuster?

Poc, més aviat poc, llevat d'aquestes llibretetes que tinc ací al prestatge on apunte les collonades. Però ara escric, sobretot, autògrafs a la gent de bona fe que passa per ací.

¿Quina música escolta?

Qualsevol. Sobretot, si vols que et diga la veritat, músiques més aviat antigues també. Em fan més gràcia. Música barroca, música del Renaixement, música romàntica. I també, és clar, fins a un cert punt, la música del segle XX.

¿Quins autors?

Vivaldi, Mozart i Beethoven són noms que no s'acaben mai. També Bach, clar.

El 23 de novembre del 1992, dia de l'aniversari de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià, vostè farà setanta anys...

¿Que et semblen pocs? Jo crec que en són prou i massa, massa, sí, massa. ¿Per a què vols viure tant? Per al que s'ha de veure... A mi, l'única cosa que em queda per fer és aguantar i resistir. Resistir i esperar que Déu nostre senyor se m'emporte a la Glòria celestial o vés a saber a on, perquè els que som agnòstics no tenim dret a esperar el miraclet, lògicament.

Si la llei aquella fa nou o deu o quinze anys, és igual, això no té gens d'importància. ¿Tenia la pregunta alguna altra intenció?

Diuen que la coincidència d'aniversaris va ser un detall simbòlic de l'exconseller de Cultura Ciprià Ciscar amb vostè...

¡Ah! No ho sabia, no m'ho havien dit mai, no m'ho havien dit mai. Si és així, doncs estic molt content. No hi tinc res més a dir. Però no calia tampoc tanta coincidència. ¿Què més vols que et diga?

¿Com valora l'ús social del català al País Valencià des de l'aplicació d'aquella llei?

No faig una valoració massa positiva quant a l'ús social de la llengua, no. Tots esperàvem la interrupció del procés de castellanització. I em fa l'efecte que, això, encara no s'ha interromput.

És veritat que ja no es poden utilitzar certs arguments contra la llengua, per exemple aquells segons els quals el català era una llengua de llauradors i d'incultes. Ni es pot dir ja que el castellà és una llengua més fina. Però les coses podien haver anat una miqueta millor, una miqueta més ràpides. Almenys, això és el que alguns esperàvem.

¿Als setanta anys, senyor Fuster, es té por de la mort?

No. Jo no en tinc gens. L'única cosa que demane és morir-me com don Adolf Pizcueta: sense que se n'assabente ningú. Sobretot, sense que se n'assabente qui jo em sé, perquè és capaç de venir, quan ja estaré de cos present, a tocar-me la xufaina i a posar-me la percalina.

¿I qui és?

Deixa-ho córrer, deixa-ho córrer. I canvia de tema, va.

Però vostè, encara que agnòstic, per si de cas, ha acabat fent-se amic de la jerarquia eclesiàstica, del cardenal Tarancón...

Home, si vols dir-ho així... Crec que només hem coincidit un parell de vegades o tres allà al Consell de Cultura aquell —i mira que jo hi vaig poc, perquè el considere un consell inútil. D'altra banda, jo crec que el cardenal de Borriana i jo devem haver creuat dues dotzenes de paraules, a tot estirar. Una altra cosa és que ens tinguem un respecte escrupolós, sobretot per allò de la famosa diplomàcia vaticana. Però no crec que el cardenal tinga massa coses bones a dir de mi.

De totes formes, jo no he tingut una bona relació amb l'església ni tampoc amb la jerarquia eclesiàstica. El que sí que he mantingut ha estat una bona relació amb alguns capellans, com ara mossèn Espasa, que era d'una pasta especial. Ens solíem reunir a casa de Vicent Ventura a sopar i fèiem, tots tres, bones tertúlies. Després de ben sopats, passàvem l'estona enraonant sobre l'existència de l'Esperit Sant o sobre el que es presentàs. A mi, m'agradava molt posar-li objeccions a veure com les solucionava.

¿I com les resolvia?

¿I com volies, tu, que les resolgués? Amb la fe, que per alguna cosa era capellà.

¿És veritat que el duia a fer exercicis espirituals?

¿A mi? ¿Però qui t'ha contat aquestes històries? Cristo, no emboliques les coses, tu, ara. Em va fer anar una vegada a fer una conferència amb motiu de la inauguració del nou Col·legi de Sant Tomàs, però el tema de la conferència va ser, precisament, sant Tomàs de Villanueva, a base de quatre fitxetes que jo tenia sobre el temps que el sant havia estat d'arquebisbe per ací.

Ara: sí que és veritat que jo coneixia els seus alumnes més espavilats i anàvem xarrant, de tant en tant, sobre els temes que ens podien interessar mútuament. Però res més.

¿Sap que la primera volta que vam enraonar, vostè i jo fa uns anys, em va dir que era una conversa pòstuma?

És fàcil, sí. En un moment determinat, que jo no sé ara datar exactament, vaig decidir morir-me i em vaig morir. No tenia cap interès de continuar viu. Ja t'ho he dit: per al que s'ha de veure, jo ja ho he vist tot.

La veritat és que arriba un moment en què ja no tenia massa interès a continuar viu. Una miqueta de cansament físic i una altra miqueta, també, de cansament moral, si vols dir-ho així. Ho sumes tot sumat i ja ho tens: et mors i s'ha acabat tot. S'ha acabat de col·laborar en la premsa, s'han acabat les entervistes, i comences l'altra vida.

També és veritat que és un moment en què tampoc no tens la necessitat material de guanyar-te les pessetes i que t'abellix fer unes altres coses i, llavors, et retires a les teues coses. Et canvien els interessos i, a més, els seixanta-i-tants anys és una bona edat per a morir-te.

En qualsevol cas, aquella mort no va implicar la inactivitat en cap sentit. Va ser només el traspàs a una altra vida. Vaig deixar de fer unes coses i en vaig començar unes altres. D'altra banda, durant aquests anys, he continuat fent les classes allà a la Universitat de València cada dilluns; m'he dedicat, diguem-ne, a l'erudició i he preparat alguns papers com els *Llibres i problemes del Renaixement*, m'he mirat coses del *Tirant lo Blanc*. Etcètera.

¿Encara he fet massa coses per a estar mort!

Perdone, però alguns dubtaven que fóra una mort natural. Insinuaven, més aviat, que es tractava d'una mena de segrest, que li havien pagat el silenci...

¿Pagar-lo? ¿Qui? Aquesta sí que és bona.

¿L'exconseller Ciprià Ciscar?

¿El senyor Ciscar? ¿Pobre home! ¿Però si és la persona més discreta del món! El senyor Ciscar ni tan sols s'hauria atrevit personalment a dir-me res. ¿Deixa't estar de romanços!

La Conselleria aquella de Cultura, l'única cosa que ha fet en aquesta vida és donar-me maldecaps, res més. Que si el Consell aquell que et deia, que si jurat de no sé què, que si el dinar del patronat del Guarner, que si...

Mira, demà, precisament, he d'anar a dinar amb els del Patronat del Guarner allà a Benifairó de les Valls, cosa que vol dir que m'hauré d'alçar a no sé quina hora, que hauré d'aguantar el viatge fins allà, que hauré d'aguantar la reunió del jurat i, després, el dinarot

aquell que sol pagar la Caixa de Sagunt. I, en acabar, torna-te'n a Sueca. De manera que veges tu: una jornada ben completa.

¿No el faran beure també un vi dolent en aquells dinars?

¡No, no, això sí que no! Em fa l'efecte que no...

¿Vol dir que, en això, no són nacionalistes?

No, no gens, fins aquí no arriben. Aquells dinars, amb l'excusa del Guarner, solen ser dinars fastuosos. L'últim va ser una barbaritat: vinga de marisc, vinga de carn, vinga de peix. I el vi no és de Requena. Rioja i Penedès, per descomptat. No t'enganyes: la gent, quan s'asseu a taula, deixa de ser patriota i passa a ser comensal. ¿Per què t'has d'exposar a menjar o beure certes coses? ¿Per què són del país, cristo? A mi, com a tothom, m'agrada que les coses siguen bones i que estiguen ben fetes. Si són del meu país, millor; si no ho són, paciència.

¿Que em deia del Consell Valencià de Cultura?

No res, no res. Mira, la primera vegada que me'n van nomenar membre, van tenir, diguem-ne, la discreció d'avisar-me. La segona vegada que me'n van nomenar, ni tan sols això. Com que, a més, jo considere que això és una institució que no veig que tinga massa sentit, doncs simplement no hi vaig, no acostume a anar a les reunions.

Vostè era un puntal intel·lectual, cívic i fins i tot polític molt important, i se'ns mor precisament en l'època del desencís, quan potser més el necessitàvem...

Home, jo no m'havia compromès a ser eternament el pare de la pàtria.

De totes formes, en aquella època, no solament em vaig morir jo. Hi hagué un buit de persones i de possibilitats —i més de possibilitats que de persones. Pensa que ací no hi ha hagut possibilitats d'intervenció, diguem-ne, industrials —i pense, sobretot, en el llibre. En conseqüència, els projectes es moren. A Barcelona, malgrat tot, la gent està més unida, es comunica més, encara que es veja menys. Hi ha una vida social diferent a la de València.

Després de la generació de l'Estellés i la meua esperàvem el fruit d'una generació molt bona. I, damunt, era una generació, una colla, que estava molt bé. Gent que no són deixebles meus, atenció, perquè, quan jo els vaig conèixer, ja s'ho sabien quasi tot. I hi havia historiadors, sociòlegs, advocats, de tot. És, sobretot, el grup dels jesuïtes, en primer lloc: l'Eliseu Climent, el Lluís-Vicent Aracil, el Rafael-Lluís Ninyoles, Josep-Vicent Marqués, el Manolo Ardit i l'Alfons Cucó, etcètera. Encara que no és del grup, hi pots afegir també el Joan-Francesc Mira i altres. El Quico Mira ha donat molt de joc, per exemple. L'Aracil i el Ninyoles, que tenen tantíssimes possibilitats intel·lectuals, i que podien haver influït més directament, doncs s'han dedicat a les seues coses. I no dic que hagen fet malament, ¿eh? Senzillament, han fet un paper diferent, com et deia, al de Quico Mira, per exemple.

Mai no hi havia hagut ací una generació amb tantes possibilitats intel·lectuals. Tingues en compte que la gent del país que escrivia abans de la guerra produïa uns textos que feien pena —i no em referesc als literats, sinó als qui escrivien altres coses, al diguem-ne valencianisme de l'època de preguerra. Bé, feien pena, però feien el que podien, els pobres homes. Però tenien molt poc nivell. Amb aquesta generació de què et parle, en canvi, el país podia haver tingut una consistència molt important.

¿Que què collons ha passat perquè tot això no quallàs com alguns esperàvem? Doncs no ho sé, la veritat. Alguns s'han refugiat en la seua especialitat o en la política —com és el cas de l'Ardit i del Cucó, que són historiadors—, altres, com el Marqués —supose que per necessitat econòmica— han d'escriure de culs en els diaris, i així tot.

Si t'ho mires amb distància, era un grup impressionant. Però quan es produeix una cosa com aquesta en una societat concreta, si no hi ha plataformes que aglutinen, la gent es dispersa, cosa que ha passat sempre a València, des de la darrerria del segle XVI, o abans. La ciutat de València no alimenta els seus intel·lectuals.

El Joanot Martorell tenia quatre fanecades i l'Ausiàs Marc també. Un altre era capellà i l'altre frare, per això podien dedicar-se a les seues coses. En el moment que això falla, ¿què ha de fer el personal? ¿Què fa el senyor Azorín? Doncs anar-se'n a Madrid. ¿Què fa el senyor Vicent Blasco Ibañez? Doncs aposta per la política, com altres han fet després. I un dia agafa la maleta i fot el camp, com altres també. ¿Qui es queda ací? Don Teodor Llorente, perquè té un diari. ¿La resta? La resta, per a poder quedar-se al país, havien de fer de mestres d'escola o del que calgués. Els mestres d'escola sempre han estat sensibles al problema de la llengua, perquè arribaven a un poble i allà es parlava valencià: ¿què havien de fer ells? Doncs parlar valencià, collons. Eren el Thous, el Carles Salvador, el Soler i Godes. Tu compta que en això de la cultura valenciana, abans de la guerra —llevat del grup de Castelló de la Plana— tots eren mestres d'escola.

¿Tornem al grup des jesuïtes?

Sí: la vida els porta a dedicacions molts diferents, però en aquella primera època van fer una funció molt rellevant. Tingues en compte que no es tractava només d'escriure i de publicar. Calia també anar pels pobles i fer la conferencieta i parlar amb aquest i amb aquell altre. Es van fer moltes coses. I, és clar, tot això ha fet que s'impregnàs el país de dalt a baix. També hi han influït, com sempre, les relacions personals. Que, si no són fluides, doncs s'esclerotitzen. Si algú se n'ha anat a Barcelona, doncs s'ha retirat al seu despatx o a la seua aula i, normalment, ha perdut els contactes i només troba els companys un dia a l'any, en aquell sopar, en aquell premi o en aquella conferència.

Ara: sense tot allò, ara no hi hauria res de res. A mi em fa gràcia que algú parle del fracàs del nacionalisme al País Valencià. Però, home: ¿si hi ha un col·lectiu independentista a Benaguasil! ¿Què més vol vostè? No t'enganyes: en certes zones del país, els resultats són més que bons. Una altra història és, evidentment, la ciutat de València. Segurament no es va treballar convenientment, però no sé per què ni com.

Si tu penses en el desastre de la guerra, partíem de zero. I els supervivents no podien fer altra cosa que intentar que algun jovenet s'apuntàs a la maniobra, almenys en la tradició literària, ja no et parle dels aspectes polítics, que, d'això, ni parlar-ne.

Aquests supervivents, com el Carles Salvador o el Xavier Casp, només buscaven algun xiquet que fes versos en valencià, per exemple. I anaven darrere de la gent que escrivia en castellà, per convèncer-los, perquè escrivissen en català, com és el cas de Maria Beneyto.

Li deia, senyor Fuster, que vostè va decidir morir-se quan era un referent...

M'han fet referent, cosa que jo no he buscat mai. Però, com que jo he sigut tota la vida molt burro, no he sabut mai dir que no a res i així m'ha anat la cosa. Que si els Premis Octubre, que si ara has de fer això, que si has d'escriure allò. ¿Vols que et diga una cosa? Al final de la correguda, m'he vist obligat a escriure massa coses que jo, pel meu interès intel·lectual o per la meua curiositat, no hauria escrit mai. En qualsevol cas, jo tampoc no sóc apòstol de cap congregació. He fet el que he cregut que havia de fer en cada moment i prou, s'ha acabat.

Diuen les llengües esmolades que la seua mort també va coincidir amb un empenyament amb l'Eliseu Climent...

Home, jo em vaig empenyar amb un dels seus periodistes, Vicent Martí, que em va tocar els collons. En van venir a casa uns quants a enraonar, però mai els vaig donar permís perquè publicassen tot allò. I ho van publicar.

¿L'Eliseu? Jo, l'Eliseu, el conec des de fa mil anys. Aleshores, la meua actitud amb ell ha sigut de confiança. Ell m'embolicava en tot i jo sempre li deia que sí. Jo, per exemple, encara sóc president d'Acció Cultural del País Valencià i, que jo sàpia, no té cap intenció d'elegir-ne un altre quan, segons els estatuts, ja deuen haver passat quatre o cinc eleccions, com a mínim. L'última volta que vam parlar, li vaig dir que allò ja feia riure a la gent, però em va dir, com sempre, que m'esperàs una miqueta més. I és que, segurament, no troba la persona que puga fer aquell paper.

Però, allò de l'entrevisteta fou un abús de confiança. I s'ha acabat.

¿No van tenir cap diferència, diguem-ne ideològica?

Mira, jo no crec que l'Eliseu haja tingut línies ideològiques ni coses per l'estil. Ell ha anat navegant per veure com tirava endavant els seus *tinglados* i s'ha acabat.

Per què va decidir ressuscitar precisament l'any 1991, a les portes del mític 92?

No li pegues voltes, ni en tragues conclusions fora de lloc. No ho he decidit jo. Ha estat una xamba. M'havia negat sistemàticament a les entrevistes des de feia un temps, però no sé com se les arreglaren entre els uns i els altres i, per culpa dels del diari *La Vanguardia*, que els vaig dir que sí, doncs ací em tens.

HI DE VIA HAVER UNES MOTIVACIONS ESPECIALS
PER A ESCRIURE EN CATALÀ...

L'heterodòxia és, sempre, soledat.

O viceversa: la soledat és, sempre, heterodòxia.

Escriure —fer literatura— és tot això que vostès diuen, i de més a més, una forma de venjança.

La meva posteritat serà de paper.

TONI MOLLÀ: *Senyor Fuster, supose que no deu haver estat fàcil conjugar la vida agrícola de Sueca amb el pensament abstracte...*

JOAN FUSTER: A mi, tot això m'ha estat igual, no m'ha afectat. A mi, el que passa de les portes de casa cap a fora, m'ha influït tant com jo he volgut que m'influís. Clar, jo visc ací i ací tinc els amics, i faig la vida de qualsevol veí del poble. Però quan tanque la porta, aquesta casa és el meu món.

¿Per què s'hi ha quedat a viure?

Bàsicament, per comoditat. I també per qüestions econòmiques, evidentment. Jo podia anar a Barcelona, de tant en tant, perquè no havia d'anar a un hotel. Sempre hi havia algun amic o altre que em posava habitació i que em parava taula per dinar o per sopar. Després, els viatges a l'estranger, entre uns anys que no vaig tenir passaport —perquè me l'havia retirat el govern espanyol— i uns quants anys que vaig tenir mon pare malalt a casa... doncs no he fet tants viatges com hauria d'haver fet. He anat a uns quants llocs, però no ha estat això de la gent d'ara que us n'aneu pel món un mes de vacances i us n'assabenteu de què passa per allà. En aquests aspectes, jo he estat més sedentari i llibresc que una altra cosa.

¿Ha passat necessitat econòmica?

Home, en casa vam passar necessitat econòmica durant la guerra perquè mon pare no tenia faena i, després, va estar alguns mesos a la presó. I, damunt, hi havia, lògicament, la penúria general de l'època. Però, més tard, ja no. No és que haja tingut mai diners —i amb els pocs duros que tenia, sempre havia de comprar algun llibre o algun disc o havia d'anar al cinema. No he pogut mai estalviar ni un sol duro, però he viscut al dia.

Mon pare tenia un talleret on es dedicava a fer sants i decoracions de cases, però no hi va tenir mai més de dos aprenents. I el dia que es va fer obligatori pagar allò de les assegurances socials, hagué de tancar.

Mon pare era carlí, però el seu pare —el meu avi— ni era carlí ni era res. Era un simple llogat, un proletari rural, si vols dir-ho així, que anava al camp i el dia que no li eixia faena, se n'anava a pescar tenques a les sèquies. Compta, per tant, el negoci que en podia fer.

El pare de ma mare —que vivia ací en aquesta casa— era un empleat del d'ací al costat, que era un senyor ric que es dedicava a comprar i a vendre cavalleries als hostals. I el meu avi era, precisament, el que anava pels hostals a portar les cavalleries cap ací per vendre-les als llauradors. Quan va morir el meu avi, que devia ser l'any 30, va ser quan vinguérem a viure ací. Jo no vaig nàixer ací, com alguns han escrit, sinó al carrer de la Punta.

Aquesta casa d'ara, com tu la veus, era molt diferent. Hi havia corrals i quadra, amb l'entrada d'animals. Com que la propietària era viuda i no tenia parents molt acostats, al final, uns campets i algunes cases que tenia, ho va repartir entre uns i altres. I a nosaltres, afortunadament, ens va tocar aquesta casa, que, mira, aprofita per a tenir els llibres, per exemple. I perquè quan ploja no et banyes i coses per l'estil.

Jo vaig poder estudiar per la senzilla raó que mon pare, a banda de fer sants, feia també classe de dibuix en una escola i, aleshores, els fills dels professors no pagaven. Clar: vaig fer el batxillerat. I després de la guerra, quan mon pare ja guanyava algun dret perquè era l'època de fer els sants que s'havien cremat i coses d'aquestes —diguem que havia augmentat la demanda d'allò que oferia mon pare—, les coses ja van anar una miqueta millor.

Llavors, vaig haver de triar carrera. I, clar, hi ha unes carreres que tenen molta eixida i unes altres que en tenen poca. Medicina, per exemple, en tenia molta. Dret, també. Però, clar, la medicina no era una cosa que m'entusiasmàs. I vaig triar dret. Vaig fer la carrera pensant sempre en les eixides, com tots els estudiants de totes les èpoques: notari, advocat, etcètera.

Vaig acabar els estudis i —per indicació del pare d'un amic— em vaig comprar el totxo corresponent de respostes per a preparar unes oposicions a secretaria d'ajuntament. Però la veritat és que de seguida vaig pensar: ¿i això m'ho he d'aprendre jo de memòria? I m'ho vaig deixar.

¿S'havia après el Codi Penal i no es podia aprendre això?

No, no, en absolut. El Codi Penal no me'l vaig aprendre mai. Tot i que tenia un catedràtic de penal que, al pobre home, els alumnes el vam matar, literalment, a disgustos. Era un gran penalista i feia unes classes brillants. La qüestió és que l'home tenia el costum d'aprovar a tots sense fer cap examen. I un any, els animals aquells del SEU, li van dir: «S'han de fer exàmens». I exàmens que vam tenir. Jo no em vaig presentar a juny, però en van suspendre més de la meitat. I l'home agafà tal cosa que el van haver de portar una temporada al manicomi. Al setembre —quan ja estava una mica més calmat— ens va aprovar fàcilment. Després, ja va ser l'últim curs que va estar a València: el van portar directament a una casa de salut, on morí.

¿Com recorda aquella època d'estudiant?

Home, tu compta que jo arribe a València, des de Sueca, per estudiar l'any 41 o 42. Arribe i em col·loquen en una pensió, al carrer de la Mar, 51, en una casa que ja ha desaparegut, que era del campaner de Sant Tomàs.

La veritat és que aquella pensió estava molt bé, perquè hi havia dues plantes. En la primera, hi havia un menjador gran i les habitacions de la família dels amos. I en la segona

planta havien fet envans i habitacions. Això, dic que estava molt bé perquè has de tenir en compte que era una època en què no portaves claus i, per a entrar a mitjanit, havies de pegar tres palmades i venia el sereno a obrir-te la porta del carrer. Aleshores, pujaves dalt i tenies la clau al pany. Clar, això et donava molta independència i llibertat de moviments. No era d'aquelles pensions o residències en què havies de fitxar a tal hora. Això estava molt bé, efectivament.

Les meues primeres relacions a València van ser, per tant, amb els de la pensió. Allí hi havia Josep Bauset, per exemple, que després s'ha dedicat a l'ensenyament i que continua escrivint al diari *Levante* les seues cròniques de pilota valenciana, sempre en català. La qüestió és que, en acabant de dinar, els de la pensió anàvem a prendre cafè a un establiment que es deia no sé què d'Or, que és on hi ha avui el Cercle de Belles Arts. Allà fèiem una tertulieta de tres hores cada dia mentre consumíem un cafè d'aquells antics.

A mi, en principi, em costà una mica fer-me amb ells perquè jo sóc un tant reservat; però, a poc a poc —no sé ara com degueren anar rodades les coses— em vaig ficar al grup.

¿Fora d'aquell grup? Doncs amb Xavier Casp, per exemple, la relació la vaig establir per mitjà de Paco Burguera. Clar, a Paco, el coneixia d'ací, érem amics del poble, de Sueca. La qüestió és que Paco havia estudiat amb els jesuïtes i se'n recordava d'un professor molt afable que hi havia tingut, que era català i que feia versos: el pare Bertran. M'ho va dir i un dia allà que ens n'anàrem a fer-li una visita. Aquella visita fou molt fructífera perquè el tal pare Bertran estava relacionat amb tot el món intel·lectual —el poc que hi havia, clar— de València. El pare Bertran, a partir d'aquella situació, ens va presentar Xavier Casp. I en aquella circumstància vaig conèixer també l'Arturo Zabala, el Rafael Ferreres, Reig, i el pare d'aquell xicot que pinta i fa cosetes d'aquelles, el Mariscal Herrando.

Clar, mentrestant, deguí conèixer un dia el Vicent Ventura, un altre dia l'Alfaro i un altre no sé qui, que són els meus amics encara.

Aquells primers anys de la postguerra era desolador. Totes aquestes persones que et dic —Zabala, el Ferreres, Reig, el periodista Carlos Sentís i algun altre més— es reunien amb una certa freqüència i feien una miqueta de vida social i literària, però jo en això no vaig participar massa. Després ja em vaig ficar una mica més en la tertúlia de Xàvier Casp, perquè érem gent més homogènia i, sobretot, perquè ens unia la qüestió de la llengua i la literatura.

Després, a poc a poc, vas entrant i un dia descobreixes aquest llibre, l'altre coneixes aquella persona. Per exemple, per aquella època el senyor Casacuberta, de l'editorial Barcino, venia puntualment a València tots els anys i parlava amb aquest i amb l'altre. Tot això va anar creant una xarxa de relacions molt important, evidentment.

Em deia que havia preparat oposicions a secretari d'ajuntament...

Sí, però en veure que la cosa no funcionava, vaig treballar una temporada per a una companyia d'exportació de taronges —cosa que va estar molt bé per a conèixer de prop la gent

del ram. Però també era una cosa sense sentit. M'ho vaig deixar i vaig intentar establir-me pel meu compte, però l'èxit tampoc fou res de l'altre món. Perquè jo no tinc caràcter per a atendre el client ni per a anar pegant-los palmadetes a l'esquena i per a perdre el temps en els jutjats i coses d'aquestes.

En aquella època, com que ja havia començat a fer alguna col·laboració a la premsa i havia guanyat alguna pesseta, doncs em vaig decidir, em vaig deixar allò i vaig tirar avant escrivint. I fins ara, que no són quatre dies.

¿La llengua va ser un problema afegit? Larra deia que «escribir en Madrid era llorar». ¿Què devia ser escriure a València, o a Sueca, i en català?

Clar que era un problema afegit —i tan gros. Com ho és ara, encara, no t'enganyes. Però hi devia haver unes motivacions especials per a escriure en català. Com n'hi ha ara, sense dubte.

Però si ara em preguntaves: ¿com vaig triar l'idioma?, la veritat és que t'hauria de dir que no ho sé; si més no, que no me'n recorde. Jo recorde que, durant la guerra, llegia els llibres que em deixaven els amics —perquè a casa, pràcticament no n'hi havia— i als quals, segurament, els havia deixats algun oncle o coses per l'estil. I sembla que, per aquella època, caigueren a les meues mans algunes coses de Jacint Verdaguer i altres, vés ara a saber de qui, en català. Clar, això et pica la curiositat i continues buscant.

Això de Larra, ¿què vols que et diga? Això ha passat i continuarà passant. Tu compta la gran quantitat d'aficionats a escriure en aquest país, la gran quantitat de xics i xiques amb el títol de periodista: ¿on cristo han d'escriure? O més ben dit: ¿on collons han de publicar, si només tenim un parell o tres de diaris? El problema sempre és el mateix: ¿on col·loques l'article? I, atenció, si pot ser: ¿on el col·loques d'una manera regular, perquè t'assegure uns ingressos també regulars? Jo vaig estar molt de temps fent un article setmanal per a *La Vanguardia*. Això eren unes pessetes segures al mes i, a més, sabies que allò que produïes, t'ho publicaven, que és l'altre drama de l'escriptor: veure l'obra publicada. Que la publiquen i que te la paguen.

Ara: si has d'anar pel món cada dia buscant que et publiquen un paperet, malament anirà la cosa. Has de ser realista. Si has de viure d'allò que escrius i que publiques, en primer lloc has de calcular quants diners necessites a l'any per a passar casa. Pensa que una editorial et donarà, a tot estirar, el 10% del preu de venda del llibre i, si en fan una edició de butxaca, el 5%. Compta: ¿quants milers d'exemplars has de vendre a l'any? I aleshores: ¿quanta i quina gent ha de comprar els teus llibres? La solució, lògicament, és la premsa. No es pot viure pensant en els drets d'autor, mai de la vida.

¿Vostè no ha tingut prou amb els drets d'autor per a passar casa?

¡A quin sant, home! ¡A quin sant! No mai, no mai de la vida. Amb els drets d'autor ni he tingut per a viure ni per a res. Si vols que et diga la veritat, no m'he parat mai ni a mirar-ho. Quan m'arriba el paperet, firme la factueta, porte el talonet al banc i s'ha acabat.

¿Nosaltres els valencians, per exemple? Efectivament, en nombre d'edicions, en són moltes, sí. Però són edicions molt curtes, no t'enganyes. Has de tenir en compte sempre que la classe de llibres que jo he fet no són llibres que es venen com les novel·letes o coses per l'estil. Home, sempre n'hi ha hagut algun que s'ha venut bé, evidentment. Per exemple, el manualet aquell de la *Literatura catalana contemporània* s'ha venut bastant, perquè l'han utilitzat molt com a llibre de text a les universitats i, clar, això va sumant sumant. I algun altre per l'estil, poca cosa.

Però, darrerament, és quan he guanyat algun duret —anòmal, atenció, anòmal— perquè el diari *El Observador* ha regalat algun llibret meu i, clar, eren tiratges de més de 30.000 diaris durant deu dies, doncs compta. Encara que en aquest cas l'editorial es queda una part important dels drets —perquè li toquen segons contracte— evidentment es tracta d'unes pessetetes que no havies esperat mai de la vida. Has de tenir en compte, a més, que els llibres, per regla general, tenen una vida curta. La majoria dels meus primers llibres estan fora de circulació ja.

Al final, li han donat premis, medalles, diplomes i distincions. ¿L'ha pagat això?

Home, això ha vingut rodat, no ho he buscat jo. A mi, aquestes coses, no m'han agradat massa. Allò d'anar allà perquè et penjassen la medalleta, sempre m'ha pillat una miqueta costera amunt. Però no em puc queixar, si vols dir-ho així. Ni de Barcelona ni d'ací.

¿Fer-me il·lusió, vols dir? Home, n'hi ha hagut algunes que, més o menys anecdòticament, han estat profitoses per a mi, com va ser guanyar un concurs de versos que convocava el diari *Levante*. A partir d'això, el director del diari em va demanar de fer col·laboracions al mateix periòdic. I, clar, van ser els primers articles de diari que vaig publicar. O també quan em donaren el premi d'assaig Josep Ixart amb el llibre *Figures de temps*, perquè em va permetre publicar un llibre en una col·lecció prestigiosa de l'època —que era la Selecta— i entrar, per tant, en un cert nivell de normalitat com a escriptor. Llavors, havies de publicar en Raixa o en Barcino, que eren molt serioses, però més restringides.

Clar, el premi i la publicació t'ajuden a obrir-te pas. Però, a partir d'una certa edat, doncs ja no et presentes a concursos i, consegüentment, els altres premis que m'han donat, me'ls han donat perquè han volgut, no perquè m'haja ficat allà al mig, a veure si sonava la flauta.

Vostè ha fet molt poca vida social...

Mira, això de comparèixer en societat és una cosa que m'ha horripilat sempre. El simple fet de parlar en públic —i això, ho he hagut de fer prou voltes— ja em molesta. I em molesta tant que quan ho feia —perquè ara intente no haver de fer-ho mai— sempre portava el paperet escrit. Jo, les paraules, volia tenir-les pensades i calculades davant de la màquina d'escriure. I en arribar allà, pam, pam i pam. Amb l'edat i, sobretot, per l'experiència d'haver

fet classe aquests darrers anys, doncs ja has perdut diguem-ne el respecte a l'auditori. Però, malgrat tot, encara em molesta haver de parlar en públic.

Jo crec, per exemple, que no he anat mai a un debat. A banda, clar, perquè, en la meua època, els tals debats no existien. Després, m'han telefonat un parell de voltes de la Televisió Espanyola per a aquell programa de *La Clave* i coses d'aquestes, però sempre els he dit que jo no em clavava en aquells canyarets i que a més a més, no tenia res a dir.

¿I per què duia els papers escrits?

¿Que per què duia els papers escrits? Per inseguretat, si vols dir-ho d'alguna manera. Mira, és com ara les entrevistes i totes aquestes collonades. En primer lloc, et fan una pregunta i tu has de contestar de seguida i, clar, a vegades, o sempre, doncs contestes com pots. L'altre —tu, per exemple— quan ho transcriu, escriu el que ell entén —o el que vol— que normalment no és el que tu has dit o has volgut dir. I, al final, apareix publicat vés a saber què. Per això, portar les coses per escrit és la garantia, com a mínim, que diràs allò que volies dir: aquella paraula, aquell sinònim, etcètera. En canvi, si improvises, vas deixant-te endur i acabes dient vés a saber què. Que no m'ha agradat mai, i s'ha acabat. ¿Què vols que et diga més?

Adés em comentava que havia descobert la llengua literària en els llibres dels amics...

Sí, efectivament. A banda d'això, recorde que, esporàdicament, anava a València i mirava per ací per allà, a veure si trobava alguna coseta. L'any 40, en el quiosc que hi ha a la cantonada del carrer d'En Llop, al costat de la cafeteria San Patricio, hi havia penjat un llibre que em va cridar l'atenció: *La llengua dels valencians*, de Manuel Sanchis Guarner; al seu costat, hi havia una *Ortografia*, de Carles Salvador i, un poc més enllà, *El País Valencià* de Mateu i Llopis. M'ho vaig comprar tot de seguida i m'ho vaig engolir ràpidament. Són d'aquelles primeres coses que sempre he recordat amb molt d'afecte.

Aquella casualitat fou la primera notícia que jo vaig tenir de Manolo Sanchis. Després, quan el vaig conèixer personalment, li vaig dir, de seguida, que aquell llibre s'havia de reeditar. Ell el va reescriure i jo vaig buscar els mitjans per a fer-ne l'edició i així vam fer la segona edició de *La llengua dels valencians*. Manolo i jo vam ser grans amics durant uns quants anys, fins que es va morir, el pobre. Fou un home que va fer un gran paper a aquest país nostre. Ens en fan falta molts com ell, amb aquella capacitat per a l'estudi i el treball, i també per al diàleg.

Després, ja en l'època d'estudiant, anava molt per les llibreries de vell —costum que he mantingut de més gran— i en una d'aquelles llibreries vaig trobar el primer diccionari català-castellà. Fou una altra descoberta important. A poc a poc, anava trobant en aquestes llibreries les poques coses que quedaven per València en català d'abans de la guerra d'Espanya.

CONVICIONS, SE N'HAN DE TENIR,
PERÒ POQUES...

Els moralista és un home que té
una experiència decepcionada dels altres homes.

Totes les meves idees són provisionals,
però que conste que no ho dic amb orgull.

Les persones que, com ara jo, som pràcticament escèptiques
estem condemnades a trobar bé tot el que fan els altres
i a suportar que sempre hi hagi algú que trobi malament tot allò que fem.

TONI MOLLÀ: *Perdone que insistisca, senyor Fuster. Però al marge del seu rellevant valor com a escriptor, vostè ha estat un exemple de manual de sociologia del coneixement pel que fa a la funció social dels intel·lectuals...*

JOAN FUSTER: Tot el que tu vulgues, gràcies. Però el problema és que jo no m'he cregut mai tota aquesta funció social que els atribuïu als intel·lectuals. O millor dit, me n'he cregut la funció, però no la gran eficàcia que, en general, la gent s'imagina. I no és que la gent corrent s'ho imagine, sinó que s'ho imaginin els mateixos clients dels intel·lectuals, que també són intel·lectuals: al cap i a la fi, els quatre que llegeixen diaris i llibres.

Però si penses quanta gent llegeix el diari, veuràs que no hi ha tampoc per a tant. Si vols, pensaràs que els deu que llegeixen el diari també transmetran opinions i tot això. Doncs, bé. Això és propi de tots els fenòmens culturals de totes les èpoques. L'humanisme, per exemple: ¿com penses que es transmetia? Perquè, no t'enganyes: d'humanistes, a Europa, n'hi havia, en el seu moment, dotze que fossen capaços de llegir Ciceró que, d'altra banda, no sé per què l'havien de llegir, perquè és el personatge més sinistre de la història de la cultura occidental. La resta, ni això, perquè no sabien llatí. ¿I com es transmetia? Doncs, molt fàcil: com la sífilis, per contagi. Hi havia un senyor que sí que sabia llatí, que havia llegit Ciceró i que era un humanista i que, després, arribava a la tertúlia dels Mèdici o de qui fóra, i que explicava allà les seues coses. Els altres, que no llegien els papers, sempre donaven allò per bo. Aquest és el mecanisme normal de transmissió d'opinions, d'abans i de l'actualitat.

Ara, clar, sobretot davant de cert fets, potser els intel·lectuals volen recuperar una certa influència, però jo no crec que compten massa. Tu, ara pensa, per exemple, en la influència del senyor Marx o del senyor Ortega, d'Eugeni d'Ors o de qui vulgues. En cada cas, hauríem de pesar les circumstàncies històriques. ¿Influència? Home, la gent, alguna gent, continua llegint el senyor Ortega o fullejant les pàgines d'*El capital*, però res més.

¿I que l'ha mogut a escriure tant, llavors?

Home, no et calfes massa el cap, que això no és cap originalitat. Jo vaig començar a escriure com comença qualsevol altre senyor. Tries els temes que t'interessen i que penses que interessaran més al lector. I s'ha acabat. ¿Què més vols que et diga? En això, sempre hi ha un joc implícit: tu que escrius i els altres que et llegeixen. I els altres que et llegeixen, evidentment, no són cap abstracció. Són els quatre que compren el diari i els subscriptors de tal revisteta, o els dos que són capaços d'anar a la llibreria i comprar-se un llibre d'un senyor que es diu tal.

Al marge d'això, evidentment, un escriu també per conviccions, per certes conviccions. Jo sempre he dit que conviccions se n'han de tenir, però poques: les estrictament necessàries per a anar pel món. La resta ha de ser un cert marge de llibertat.

Però, al marge de la influència immediata i directa, els intel·lectuals van impregnant la societat, a poc a poc, amb un cert missatge. La ideologia espanyola que recupera el PSOE a partir del 1982 deu molt a Ortega, posem per cas.

Tu, el que has de fer és donar-li temps al temps, efectivament. Però, tot depèn també de com encaixa un determinat missatge en una determinada societat.

Posa, per exemple, el senyor Unamuno. El senyor Unamuno és un senyor frenètic i místicoide i, clar, una societat amb tendències a la secularització i el laïcisme —per dir-ho d'alguna manera—, doncs, sí, pot llegir el senyor Unamuno —parle de l'Unamuno-Unamuno, de l'Unamuno de *Del sentimiento trágico de la vida* i coses per l'estil, no del que parlava de política—, doncs, sí, es pot llegir, però ja no interessa massivament, ja no pot influir massa.

Posa Ortega. Doncs bé, Ortega, dins de la línia diguem-ne conservadora, era un liberal en el sentit actual i, per tant, continua sent més assimilable. ¿La seua influència actual? Home, tot això que tu dius, no és que siga exclusivament Ortega, però, sí, Ortega n'és un dels ingredients principals.

Mira, un llibre és important; però, més que l'impuls inicial del llibre, allò que realment incideix en la societat és allò que es desencadena al seu voltant: que serveix de mediació entre el llibre i el senyor que no llegeix ni el diari. Parle d'un determinat model de societat, no ho oblidés.

Clar, ara hi ha una altra manera d'accedir a la gent, que és això de la televisió. Probablement, pots dir que aquells que fan la televisió també estan contaminats pels llibres; això és evident, clar. Ara bé, la repercussió també és diferent. I el mitjà, probablement, també condiona el missatge. És allò del McLuhan. Els públics també són diferents, probablement. El paper imprès t'obliga a alguna mena de reflexió sempre. Una cosa és mirar el televisor i una altra és mirar un diari o un llibre, efectivament.

Vostè ha tingut, a més, molta influència sobre determinades forces polítiques i socials del país...

Si es deixaven influir, és clar. Enraonàvem i, si es deixaven influir per la meua modesta opinió, doncs, això era cosa d'ells, no meua. Però, és igual: venien per ací, xarràvem i s'ha

acabat. En acabant, sempre feien, com és natural, el que els donava la gana —els uns i els altres, clar.

Per aquesta casa ha passat molt de poder...

I continuarà passant, supose. Ara no en vénen tants com abans, perquè tot ha canviat una miqueta —i, sobretot, he canviat jo, en el meu sistema de vida.

¿Molt de poder? Home, sense exagerar: quatre amics i, alguna vegada, algun ministre. ¿Saps per a què serveix un ministre? Doncs, una vegada, jo buscava uns llibres i no hi havia manera de trobar-los; en això, que van venir a casa uns amics i van portar amb ells un ministre. I jo que em dic, aquesta és la meua: li comente al senyor ministre allò dels llibres i no res, als quatre dies, tenia els llibres a casa. ¿Què t'ha paregut?

Il·lustrat del XVIII, moralista, humanista, racionalista, escèptic i, tanmateix, compromès...

Però això són coses que diuen per simplificar i també per donar una imatge molt esquemàtica al lector.

¿Moralista? Sí, si la paraula *moralista* ací s'entén en el sentit francès del terme; és a dir, tota la gent que ha escrit sobre les coses humanes i divines sense limitar-se a una ortodòxia —i més de les humanes que de les divines, és clar.

Després, hi ha això dels il·lustrats, doncs sí, si vols dir-ho així. Com a lector, jo he tingut sempre una certa preferència pels escriptors francesos del segle XVII. Quan llegeixes un determinat autor i trobes certes afinitats, penses: això m'hauria agradat escriure-ho a mi. I això és el que em passa amb aquests senyors francesos. Que això haja repercutit en la meua actitud o no, doncs supose que sí.

A banda d'això, com sempre, hi ha, evidentment, el fonament bàsic del món i de la vida que cadascú es fa, clar. Ara: l'etiqueta és l'etiqueta, com podien haver-me'n penjat una altra, i s'ha acabat.

¿Racionalista? Doncs també: jo sempre m'he apuntat, efectivament, a un cert racionalisme. He intentat racionalitzar les coses i he intentat que els enfocaments dels temes de què he parlat fossen racionals: racionals i raonables, ambdues coses, sí.

¿Escèptic? Doncs, també escèptic; també, perquè no hi ha més remei. ¿Compromès, dius? Home, l'escepticisme no convé agafar-se'l radicalment del tot. Ja t'he dit abans que has de tenir un parell o tres de conviccions. Amb això ja vas bé, ja.

¿Per què diu que és escèptic perquè no té més remei?

Per això mateix: perquè no hi ha més remei i perquè és molt higiènic. I també per allò de no em fotràs.

Michel de Montaigne...

Efectivament, Montaigne és un autor que sempre m'ha encantat i que, de tant en tant, encara òbric els *Essais* i llegesc alguna cosa. No és allò de rellegir-lo sistemàticament, perquè

no és qüestió de fer això ara, però vas repassant-lo quan tens ganes. I no és perquè jo em senta identificat amb les idees del senyor Montaigne, que, evidentment, són les idees d'un senyor del segle XVI, però hi trobes un espectacle intel·lectual molt interessant —que, en definitiva, és el primer que s'ha de buscar en un llibre. Però, sí, tinc set o vuit edicions dels *Essais* i encara me'ls mire molt a gust.

Mira, hi ha uns autors que et poden interessar per allò que diuen, uns altres per allò que suggereixen, i uns altres t'interessen per la forma de plantejar el tema, per la manera d'escriure, pel seu valor estrictament literari. A mi, en principi, m'interessen tots els escriptors, per dir-ho així. Don Vicent Blasco o Azorín, posem per cas, tenen el valor de ser del país, aquell altre té no sé quin altre aspecte que t'interessa, etcètera. Després ja seleccions. Don Miguel de Unamuno, per exemple, és un autor que sempre he llegit perquè parlava d'una sèrie de qüestions que et fan pensar i et fan prendre posicions: a favor o en contra. Li vaig dedicar algun paper i tot. Jo he estat pràcticament sempre en contra de tot el que deia Unamuno, però m'he llegit tot el que ha produït i ha caigut en les meues mans.

També és cert que, a vegades, has tardat a descobrir un autor, per vés a saber quina raó, però d'aquella època en què ets més porós a les influències, si m'ho demanes, jo destacaria, evidentment, Montaigne, Voltaire, La Rochefoucauld i algun altre dels dits moralistes francesos.

¿Bertrand Russell?

¡Home, i tant! Sí, sí, per descomptat. És un altre autor que m'ha interessat molt tota la vida. Jo he dit en alguna ocasió que Bertrand Russell no és un escriptor, sinó un desinfectant. Ho mantinc totalment. Qualsevol llibre seu que ha caigut a les meues mans, de seguida l'he llegit. M'he quedat, clar, a la frontera de la seua filosofia, que és més difícil de deglutir.

Precisament Bertrand Russell es queixava que la gent s'acostava a la seua obra amb una idea feta d'allò que hi trobaria, la qual cosa els impedia d'entendre el que hi volia dir. ¿Ha sentit alguna cosa semblant?

Sí, efectivament: jo sempre he dit que la meua obra —almenys, una part de la meua obra— s'ha discutit més que no s'ha llegit.

De totes formes, supose que tu deus estar pensant en aquella part de la meua obra d'orientació, diguem-ne, politico-cívica o de temàtica valenciana —o catalana. Esteu massa obsessionats amb això. La resta —que és la part més important de la meua obra— ha passat més inadvertida encara.

Mira, si jo hagués de triar, a última hora sempre preferiré els altres llibres, diguem-ne normals, que s'han venut més o menys, però que no són especials per res, com ara *Diccionari per a ociosos* o *Indagacions i propostes*, al *Nosaltres els valencians* o coses per l'estil. Són precisament els llibres de temàtica valenciana, o catalana, que estan més discutits que no

llegits. ¿L'altra part? Doncs, mira: han circulat més o menys, tal com circulen en aquest país els llibres d'assaig i s'ha acabat. Però els preferesc perquè són llibres que no apassionen ningú, però que poden divertir-te o fer-te pensar o qualsevol altra cosa per l'estil. Aquesta era la meua intenció i aquesta és, al meu entendre, la pretensió de qualsevol llibre. A mi, personalment, m'interessen els petits assajos, el treball sobre el pensament concís, la frase curta i, si pot ser, aguda i suggerent.

D'altra banda —i no t'enganye— jo ara seria incapaç de rellegir *Nosaltres els valencians*. Tanmateix, el *Diccionari per a ociosos*, per exemple, és un llibre que encara m'agrada i que encara me'l mire, perquè encara m'hi reconec.

¿«El descrèdit de la realitat»?

Home és un llibre ja vell i sobre un tema que continua interessant-me. I que estaria bé de reprendre, però això és molt complicat. Crec que no és un llibre per a reeditar, perquè caldria posar-lo al dia.

¿*Continua seguint les arts plàstiques?*

Tant com puc, que és bàsicament el que apareix en catàlegs i en llibres. Això d'anar a les exposicions és, ara, per a mi, tan complicat com anar al cinema o a un concert.

Tornem a Russell i el racionalisme. A tots dos, se'ls ha retret un cert menyspreu del paper de les passions humanes per a explicar el comportament humà...

¿Qui? Bé, sí, és probable, és igual. Però no t'enganyes: no crec que ningú haja negat les passions humanes. Per descomptat, ni el senyor Russell ni jo, ni el més racionalista del món. Les passions humanes estan ací i classifica-les com vulgues, però estan ací. Classifica-les a la manera de sant Tomàs d'Aquino, a la manera de Descartes o a la manera de qui tu vulgues. Estan ací i s'ha acabat. Ara: una altra cosa és que pensem què passa i què farem en el món. Llavors, hi haurem d'aplicar la raó, cosa que tampoc significa que siguem neutrals, evidentment. Supose que la raó de cadascú té el seu component passional —o irracional, com vulgues anomenar-lo. Però són coses ben diferents.

¿*Eugeni d'Ors?*

Molt, m'ha interessat molt, des de sempre. A nivell diguem-ne local, Eugeni d'Ors, que com Josep Pla estava a les antípodes del meu pensament, m'ha apassionat molt i m'ha divertit molt també. El *Glossari* de l'Eugeni d'Ors és molt suggerent, com tota l'obra de Pla, efectivament. El que passa és que D'Ors ha estat una figura controvertida, però això són coses que passen a tot arreu. Ací, com que hi ha molta gent sensibilitzada respecte al fet de l'idioma, el fet que D'Ors es passàs al castellà, no li l'han perdonat mai. De fet, no es que es passàs al castellà, es que se'n va anar a Madrid i s'ha acabat. No sé quants anys devia tenir quan se n'anà a Madrid, però no devia ser encara molt gran perquè en castellà també va publicar una obra considerable i important, al meu parer. D'aquesta obra en castellà, se'n pot tenir

la idea que es vulga, però és un fet que podia haver-la feta en català, si les coses haguessen rutllat d'una altra manera. I això és el que molts no volen entendre i diuen: aquest senyor se n'anà, doncs a la merda. I no és això, no, això és una equivocació. Jo ja fa molts anys que vaig polemitzar sobre el fet amb uns almogàvers d'aquells que no li perdonaven tot això.

Però no t'enganyes: escriure en castellà ha estat la cosa més freqüent del món. Mira, t'ho explicaré: hi ha el problema de la llengua i hi ha també el problema de l'escriptor. I d'escriptors, n'hi ha de dues classes. D'una banda, aquell escriptor que tendeix a professionalitzar-se perquè no té cap altra solució. I, de l'altra, l'escriptor que no té cap necessitat de professionalitzar-se. El senyor Salvador Espriu, posem per cas, no tenia cap necessitat de professionalitzar-se perquè ja tenia una altra professió que li assegurava el jornal i, per tant, escrivia fora d'hores. És el cas també del senyor Carles Riba, que treballava per a la Bernat Metge: feia allà les vuit hores corresponents i, en acabant, en arribar a casa, es posava a fer versos. Cap d'ells, lògicament, no tenia cap necessitat d'escriure en castellà. Però, el senyor Josep Pla, el senyor Sagarra i, en algun moment, el senyor Joan Oliver o alguna altra gent —que, en general, havien de col·laborar als diaris per a traure-se'n quatre duros— doncs havien d'escriure en castellà i s'ha acabat. No solament després de Franco, abans també. El senyor Pla col·laborava en *El Sol* de Madrid, o en el diari que fos. I el senyor Sagarra també. L'únic cas autènticament excepcional ha estat el senyor Pedrolo que, a base d'hores i hores davant la màquina d'escriure, ha passat casa en català. No crec que hi haja molts casos similars.

A Josep Pla, com a Eugeni d'Ors, tampoc no li ho han perdonat...

No, no, tampoc no li ho han perdonat, és clar. Però, a banda d'això, de Josep Pla, com era com era, doncs els disgustaven moltes més coses. Però Pla és un capítol a banda, ¿no t'ho sembla?

JOSEP PLA, UNA CONVERSA QUE VA DURAR ANYS

Per regla general, la literatura catalana moderna és una literatura feta per marits satisfets, sedentaris i no enganyats —i per capellans. D'aquí que resulti absolutament fada i, sobretot, reiterativa.

Un càlcul estadístic, bastant perfecte, fet sobre la massa total de la literatura catalana produïda d'ençà de la Renaixença en dona per resultat que, quant a la temàtica:
a) el 60 per 100 és una glossa més o menys acadèmica d'aquells versos de Verdaguer que diuen:

Tot sia per vós,
Jesuset dolcíssim;
tot sia per vós,
Jesús amorós;

- b) un 30 per 100 tracta de l'Empordà; i
 c) el 10 per 100 restant s'ocupa dels temes habituals en qualsevol literatura civilitzada.

TONI MOLLÀ: *Van ser bons amics, el senyor Pla i vostè, senyor Fuster...*

JOAN FUSTER: Sí, sí, vam ser amics durant molts anys. Ens vèiem sovint perquè o bé ell venia cap ací, a Sueca o a València, que degué venir més d'una dotzena de vegades, o bé jo anava a Barcelona o fins i tot al mas de Llofriu, on m'instal·lava un parell de dies. Més d'un parell de dies, no, perquè ja se sap: hoste i peix menut, al tercer dia put. Ell també es va instal·lar ací a casa alguna vegada, sí.

Pla era un gran conversador i això, a mi, sempre m'ha apassionat. I, a més, era un conversador que et feia parlar a tu, la qual cosa era molt divertida. Teníem converses autènticament interminables les quals, per a mi, van representar sempre un preciós complement de la lectura, perquè la coneixença personal sempre ajuda molt a la comprensió del personatge.

Era un home en les antípodes del meu pensament ideològic i, per tant, sempre teníem tema de què discutir. Ell em deia que jo era un comunistaide, però és que ell era excessivament conservador. Un conservadorisme, d'altra banda, que no queia bé als altres conservadors de l'època. El poeta Foix, per exemple, solia dir que Pla era un anarco-conservador. Però, clar, des del punt de vista de Foix, tot era possible. Pla era conservador, però no va arribar mai a ser un intel·lectual orgànic de la Lliga, era més aviat un cambonià. De fet, va escriure aquella biografia diguem-ne hagiogràfica —quasi oficial— de Cambó.

Ell va fugir de l'estat quan allò de la Guerra d'Espanya, perquè, clar, ni li agradava la guerra ni, naturalment, la revolució. Crec que se'n va anar a Roma, després va fer cap a Sant Sebastià i, de la mà de Manuel Aznar, un periodista que ell havia conegut a *El Sol* i que arribà a ser ambaixador de Franco no sé on, tornà a treballar. De Pla, s'ha dit, per exemple, que si fou espia de Franco i, després, dels aliats. Jo, la veritat és que, això, no m'ho acabe de creure, per una senzilla raó. Si Pla va ser espia de Franco, encara no m'explique com va guanyar la guerra el general. Pla era tot excepte una persona discreta. I, d'altra banda, les notícies que donava Pla eren regularment inexactes, si no les copiava.

A propòsit d'això, se n'ha dit que va plagiar molt, i és una gran veritat. Hi ha un llibre d'ell sobre l'URSS que es féu famós precisament perquè té pàgines i pàgines copiades al peu de la lletra d'uns papers d'una agència de no sé quin país de l'Est. En aquest sentit, Pla no és de fiar, perquè, com ell mateix solia dir, no tenia cap pretensió notarial. A banda d'això, naturalment, com a bon escriptor i com a bon periodista, era capaç de passar tres dies a Nova York i, després, fer-ne un llibre sencer, com és el *Weekend a Nova York*, que és un llibre molt entretingut de llegir, molt agut en les seues observacions, però que supose que deu tenir molt poc a veure amb la realitat d'aquella ciutat. El plagi no solament el practicava, sinó que el reivindicava. I citava Stendhal, que també havia plagiat moltes pàgines. Stendhal havia plagiat, per exemple, una biografia del músic Rossini i Pla va plagiar una biografia de Santiago Russinyol d'una altra del pintor Utrillo que es conservava a la biblioteca de Sitges. Pla tenia un concepte de la cultura molt particular: «la cultura consisteix a corregir i esmenar», repetia.

¿Com es van conèixer?

Això va ser molt curiós. Jo en coneixia l'obra, evidentment. Però, personalment, ens vam conèixer un dia de febrer del 1959, ací, a Sueca. Josep Pla descriu aquellencontre en l'«Homenot» que em va dedicar. Em fa la impressió —com ja t'he dit d'altres aspectes de Pla— que allò tampoc es correspon massa amb la realitat. Ell descriu allà, per exemple, una casa que no s'assembla gaire a aquesta.

Plovia, això sí, plovia. Ell venia d'un viatge pel Golf Pèrsic i havia desembarcat a Alacant o a Algesires, ara no ho recorde, i va decidir passar per Sueca. Recorde perfectament que anava dalt d'un taxi i que, per la finestreta, em deia: «Anem a dinar senyor Fuster, anem a dinar, senyor Fuster». I així va ser, ens en vam anar a dinar i allà vam començar una conversa que va durar anys.

Aquell dinar ja va ser bastant pintoresc, perquè Pla tenia l'obsessió que, quan venia a València, sempre havia de menjar paella. I sempre demanava la més cara, la més cara. Aquell dia, a l'hora de pagar, vaig fer el gest de pagar jo, perquè estava en el meu poble, i em va dir una d'aquelles frases genials que tant han sovintejat en la seua obra: «Quan vaja a dinar amb algú, que pague sempre el més ric, si no, el més gran», i va pagar ell, que era el més gran.

Pla era una persona molt ocurrent i, a més, amb un gran sentit materialista, com a petit propietari rural que era. De fet, ell s'autodefinia com un pagès sofisticat pels llibres, i era una bona definició, efectivament. Jo recorde, per exemple, que deia que el paisatge més bonic era el paisatge treballat. O que la rosa seria perfecta, si fos comestible. O aquella altra sobre el ballet: «Sí —deia— el ballet pot expressar sentiments sublims, però no crec que l'angoixa del propietari quan ha de pagar la contribució pugui expressar-se aixecant la cameta». I així, a milers.

Em deia adés que, de Pla, com era com era, els disgustaven més coses que l'idioma...

Al senyor Pla, per exemple, no li podien perdonar que hagués escrit una història de la Segona República Espanyola; que ell mateix, d'altra banda, amagava. Més encara: si en trobava cap exemplar, el comprava i el cremava. És un llibre que jo no he vist mai.

A més a més, el senyor Pla havia treballat per a Cambó en temps de guerra.

I tampoc li havien perdonat, evidentment, que fos d'ideologia conservadora —que ho era, insistesc. ¡I molt, molt!

Però, en fi, si has de jutjar un escriptor per la seua ideologia, doncs vas arreglat. No és Josep Pla, és Carles Riba i és Sagarra: tots eren conservadors. I el senyor Foix era un feixista. Si has de passar llista, ja t'apanyaràs. I era lògic, d'altra banda. És una gent que s'enfronta a una època determinada i a uns problemes concrets i que és influïda per un determinat tipus d'escriptors —que, en aquest cas, són els francesos, sobretot.

¿Què vols que hi facen? Has de ser comprensiu: tot és normal. Com és normal que els de la meua edat —i els més joves— hagen passat per la pallola marxista. O bé apuntant-s'hi o bé deixant-se influir directament o indirecta. Això són coses que van lligades al temps i a les circumstàncies.

¿Quina mania té al senyor Foix?

¿Jo? No cap, tu. Jo no li tinc cap mania ¿Per què dius que li tinc mania?

Per res, per res. Tornem a Pla, si li sembla. Mai no van consentir que fóra Premi d'Honor de les Lletres Catalanes...

No mai, no mai. I no, evidentment, per raons literàries, sinó perquè la mateixa convocatòria del premi era una convocatòria molt especial.

Feia un poc de vergonya, amb tots els meus respectes per als que van fer aquella convocatòria, perquè allà deia que calia tenir en compte l'obra de l'escriptor i quasi quasi les seues virtuts domèstiques. No tant, si vols, però sí que s'hi prenia en consideració l'exemplaritat, les virtuts polítiques de la persona en qüestió. I, clar, has de tenir en compte que, en el primer jurat del premi, el 1969, en què es va discutir el destinatari del premi, només tres persones vam mantenir la candidatura de Josep Pla: Josep Maria Castellet, Joan Sardà i jo.

Si a Josep Maria Castellet anassen a buscar-li la biografia, haurien trobat que la família havia fugit de Barcelona i se n'havia anat a Sant Sebastià i tal i etcètera. El Joan Sardà havia estat uns anys per Amèrica, però després havia estat l'home del Pla d'Estabilització, com a economista. I jo mateix, doncs igual. ¿Què volen? Doncs, fins als vint anys, supose, que jo devia ser un fill normal d'una família catòlica de Sueca i, ara no me'n recorde, però potser havia estat membre d'alguna organització juvenil. I, després, clar, vaig ser del SEU, perquè si no eres del SEU no podies matricular-te. ¿Comprends?

¿Els altres? No sé qui eren. Però potser devien tenir la sort de poder exhibir un vestit de primera comunió blanc, impol·lut.

Però, sí, van descartar el Pla de seguida. I encara sort que aquell primer any del premi, li'l van donar al Jordi Rubió. Ara me'n recorde que algú també hi va posar objeccions, perquè el doctor Rubió havia col·laborat amb el Consejo Superior de Investigaciones Científicas. I, clar, el doctor Rubió era un home que havia estat director de la Biblioteca de Catalunya i que l'havien destituït en acabar-se la guerra.

¿On volies tu que anàs a parar? Doncs a fer treballs editorials, és clar. ¿On? Potser coneixia algú allà al Consejo aquell i allà degué fer cap. ¿Què vols?

Ara t'ho penses tot allò i arribes a la conclusió que estaven tots bojos. Si alguna persona, en l'aspecte de la història literària, ha fet coses extraordinàries al segle XX per a la literatura catalana, aquest ha estat el Jordi Rubió. En fi, això són coses que passen, de manera que...

També és cert que un problema afegit al premi és que cada any només s'hi podia distingir un senyor i, clar, això significava descartar-ne els altres. Tots els, diguem-ne, equivalents a ell.

¿Josep Pla ho va digerir?

No ho vam parlar mai. Però no crec que li importàs massa.

En canvi, qui va quedar molt disgustat va ser el senyor Carner, i també el senyor Ferran Soldevila. Però clar, en un moment determinat la gent s'estimava més votar el Salvador Espriu que no votar Carner, per les raons que fossen. Unes vegades per raons literàries, i unes

altres vegades per raons diguem-ne polítiques. L'Espriu, en un moment determinat, va ser representant d'unes certes coses. Com el Carner, en un moment determinat, també. Però, per a la gent d'ací, el Carner, després de tants anys d'exili, ja no hi comptava.

Però el Pla també en féu de les seues, ¿eh? ¿Tu saps per què no va ser premiada la Mercè Rodoreda amb *La plaça del diamant* en el primer premi Sant Jordi? Per la intervenció de Josep Pla, fonamentalment.

Mira, atén: en el jurat aquell, que el presidia el doctor Jordi Rubió, hi havia Gaziol, el Pla, el nostre paisà Martínez Ferrando, el Joan Ponç, de Mallorca, i el Joan Petit i jo mateix. Doncs bé: només el Joan Petit i jo vam presentar la candidatura d'aquell llibre, que es deia *Colometa*; un llibre que ens semblava molt ben escrit i molt ben articulat. La proposta no va tenir massa èxit i va ser totalment rebutjada quan Josep Pla, que no s'havia llegit aquell ni cap altre llibre que s'hi presentàs, es va alçar i va dictaminar: «No podem iniciar aquest premi literari amb un llibre que té títol de sardana». N'agafà un altre i va rematar: «Aquest sí que és un bon llibre, perquè parla de putes i d'estraperlistes». «Això és la realitat»—afegí encara. No sé com s'ho va fer, però aquell llibre, que es titulava *Viure no és fàcil*, va obtenir el primer premi Sant Jordi.

Jo, després, vaig escriure al meu amic Joan Sales, que va contactar de seguida amb la Mercè Rodoreda, i va publicar el llibre —això, sí, canviant-li el nom. És la història de *La plaça del Diamant*. En canvi, el premiat aquell no va tornar a fer res d'interès i em fa l'efecte que va acabar malament i tot.

El temps ha fet també que Josep Pla s'haja valorat com a escriptor més i més...

Home, clar. Les noves generacions van llegint i descobrint Josep Pla sense els prejudicis d'aquella gent del jurat del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. És una qüestió de canvi generacional i, supose que també, de mentalitat. Finalment, he de dir-te que supose que era més o menys inevitable que el senyor Pla fes allò que féu. I s'ha acabat. De totes maneres, una cosa és la biografia d'un personatge i una altra és la persona com a autor de llibres, l'escriptor: l'autor en funció de la seua obra. Això és, precisament, el que jo vaig intentar analitzar respecte de Josep Pla en el pròleg a les seues Obres Completes.

¿Com veu la literatura catalana actual?

Home, aquesta mena de valoracions només es pot fer de manera comparativa. Si penses en la situació literària del català en aquest país fa 20 o 30 anys, el resultat és impressionant, extraordinari. Es publiquen més llibres que mai i la qualitat mitjana n'és superior. Ara: això no vol dir que ens en podem donar per satisfets.

Això, si parlem de literatura, que és una cosa especial. Si parlem del llibre, la situació és tota una altra. Si parlem de l'escriptor, de la llibreria, de l'editorial —és a dir, del negociet— em fa l'efecte que això està ací encara molt verd. Per al llibre en català i per al llibre en castellà, també. Naturalment, per al llibre en català, pitjor encara.

¿Creu que algun escriptor català ha assolit el llistó d'un Nobel?

Home, hi ha molts nobels que no són gran cosa, tu!

¿Com qui?

Jo què sé. És igual. Mira't tu mateix la llista i ho veuràs de seguida. Don Jacinto Benavente, el senyor don José Echegaray, etcètera.

¿Cela?

Home, és igual, no et calfes el cap. Jo no sé què deu pensar de Cela un lector no hispànic. Però és igual: a mi sempre m'ha divertit molt el senyor Cela. És un escriptor amb grapa, que es diu.

¿En la literatura catalana?

No ho sé, no ho sé. ¿Algun n'hi deu haver, cristo!

Home, si vols que et parle com a lector —i també, clar, perquè el vaig tractar personalment— sempre m'ha interessat molt Carles Riba. A banda, naturalment, dels escriptors d'especulació, com D'Ors i també Pla. Però, n'hi ha de bons, n'hi ha de bons.

¿Però, podiem tenir un Nobel?

Sí, supose que sí.

ELS UNS ALIMENTEN UNS PREJUDICIS, ELS ALTRES S'INVENTEN UN ENEMIC...

¿Et discuteixen? Doncs ja comptes amb alguna possibilitat de tenir raó.

Les idees que tens; les idees que et tenen. Aquestes últimes
—i tu no ho saps— són les que practiques.

Idea de la pàtria.— El vell mot llatí, utilitari i seriós, diu: «*Ubi bene, ibi patria*».

Huymans, espiritual i devot, diu: «*Ma patrie c'est où je prie bien*».

En últim terme, les dues actituds s'equivalen.

TONI MOLLÀ: *Senyor Fuster, hem de parlar de Nosaltres, els valencians...*

JOAN FUSTER: Parlem del que et done la gana.

¿Què vols que et diga? Ja t'ho he dit en alguna altra ocasió: no és el llibre que jo més m'estime ara per ara, però és un llibre meu. T'ho creuràs o no t'ho creuràs, però fou un en-

càrrec i el vaig escriure, amb l'ajuda de Tabacalera i la casa Soberano, en un parell de mesos. Ho he dit també i t'ho torne a dir: era el llibre que, a mi, m'hauria agradat llegir en aquella època. No existia i el vaig escriure jo. I, lògicament, el vaig haver d'escriure amb el material que tenia a l'abast i el que em van deixar els amics —com el cas de Paco Burguera, que em deixà uns papers inèdits sobre l'economia valenciana. I el vaig fer, per descomptat, des de la meua posició ideològica. Jo, senzillament, volia explicar unes coses i les vaig explicar —i s'ha acabat.

De totes formes, el llibre ha tingut, almenys, un aspecte positiu. I és el fet d'haver suggerit estudis i investigacions que fins llavors no s'havien tocat, com és el cas d'alguns treballs d'Alfons Cucó o de Manuel Ardit. El Cucó va preparar allò del valencianisme polític i l'Ardit es va mirar el paper dels valencians a les Corts de Cadis. I tants d'altres.

En aquell primer moment, el llibre va armar poc de soroll per aquí...

Ni poc, ni gens. Per moltes raons. En primer lloc, perquè no el va llegir ningú. A la gent de València, aquests temes no els han interessat mai. Fins i tot quan el llibre es va publicar en castellà, no es va vendre pràcticament gens: va continuar venent-se, o poc o molt, l'edició catalana. Potser algú pensava: tota la burrera d'ací llegirà el llibre en castellà perquè no sap català. Deixa't estar de romanços. Si la gent s'interessa seriosament pel tema del país, no fa qüestió de la llengua. Per a la gent que s'interessa pel país, la llengua no és mai una barrera. La gent per a la qual la llengua significa una barrera, significa també una barrera tota la resta.

Curiosament, la polèmica aquella la va encendre un altre llibre que vaig publicar alhora: *El País Valencià*, una inofensiva guia de viatges de l'editorial Destino que va escandalitzar tot cristo. Jo esperava que el *Nosaltres* donàs a parlar, però no va ser així. Ningú no va obrir la boca. Jo intentava despertar dubtes, almenys en el sector culte del poble valencià perquè es plantejàs els problemes, tant històrics com actuals, que calia qüestionar-se. Però sembla que això no va interessar a ningú. I, a mi, m'hauria agradat, sí.

També és veritat que, llavors, la premsa estava en mans d'unes persones ben concretes i, a més, totalment emmordassada. Aleshores, no hi hagué cap repercussió, ni a favor ni en contra.

De totes formes, la polèmica ja s'havia anat gestant...

Sí, tot va començar amb una polemiqueta de premsa amb el senyor Diego Sevilla Andrés, el qual havia estat professor meu a la Facultat de Dret i que, per cert, m'havia donat una matrícula d'honor. I que ja ens coneixíem de treballar al diari i que ens parlàvem de tu.

Això va ser un dia que el senyor Diego Sevilla es va despenjar al diari *Levante* amb un article titulat «Burguesía y catalanismo». Hi deia que els catalanistes de València estaven a sou de la burgesia barcelonina, que eren uns comunistes, que eren nazis, i que eren no sé què més. I, és clar, com que, de catalanistes, a València, en aquell moment, n'hi havia deu —i dels deu, l'únic que escrivia al diari era jo—, doncs em vaig animar a contestar-li.

Vaig fer un article que vaig titular «Mi vela en este entierro» i que em va dur hores i hores de discussió amb el director del diari —Adolfo Cámara— perquè li rebaixàs contingut

i maneres. Total que l'articlet en qüestió va quedar molt retallat, però la qüestió és que el van publicar al diari. La llàstima és que no n'he conservat l'original.

Allò no li va caure massa bé a don Diego Sevilla. I, com que, a banda de professor de la Universitat de València, era diputat provincial i no sé quantes coses més, va armar un canyaret increïble.

Però no era només l'articlet, clar. Don Diego Sevilla havia mantingut una posició anticatalana tota la vida. Molt suau en l'expressió, però anticatalana. La coincidència de la publicació de l'article i l'eixida d'*El País Valencià*, la van aprofitar alguns per a quedar bé amb don Diego Sevilla publicant tota una gran pàgina al diari *Levante* contra aquell innocent llibre. I ja la tens armada.

La veritat és que aquell home, el Diego Sevilla Andrés, no devia estar massa bé. Tu compta que anava dient que «en Valencia ya no se puede hablar en castellano», ja, en aquella època. ¡Xe, Diego, però com pots dir això, xe?! ¡Xe, però si només hi havia tres o quatre o deu llibrets en vernacle que havia publicat don Nicolau Primitiu, els dos o tres de l'editorial Torre i para de comptar! ¡I evidentment, llibrets insignificants!

A partir de tot això, el senyor Ombuena, que ja s'havia passat al diari *Las Provincias*, ho va aprofitar per a muntar la gresca. I va començar tot allò de les cartes al director i tota aquesta collonada.

El senyor Ombuena, jo el conec des que vaig començar a col·laborar al diari *Levante*. Molts dies, quan anava a dur-li l'article, jo l'esperava allà fins que tancaven el diari i, al voltant de les tres de la matinada, anàvem a passejar-nos per la ciutat de València. I, clar, allà enraonàvem de tot. I me'n recorde perfectament que, llavors, ell ja respirava d'aquella manera antivalencianista. Clar, aleshores, cara a cara, no s'atrevia a dir aquelles bestieses que s'ha atrevit a dir després per escrit en el diari *Las Provincias*. Però, arribava a dir, per exemple, que si no fos per això de la llengua, ell i jo estaríem d'acord. Mentida, però és igual. La qüestió és que era molt, molt castellanista en l'aspecte lingüístic.

I així fins ara mateix, com tu saps.

A més de tot això, a València, hi havia el clima anticatalanista que hi ha hagut sempre. Ara bé, no era una fenomen que hagués transcendit al carrer, com va passar després als anys setanta. La discussió era cosa de quatre. Però, clar, amb aquells arguments, no hi havia matèria de polèmica possible: que si ets nazi, que si ets comunista... Senyor Sevilla: vostè és catedràtic de dret polític, explique'm vostè, per favor, com s'ho fa per a compaginar que els catalanistes de València siguem nazis i comunistes ahora.

I així tot, fins ara.

Els arguments continuen sent els mateixos, si fa no fa...

Clar, perquè funcionen. Els va utilitzar don Diego Sevilla, els va utilitzar el senyor Ombuena i els utilitza Lizondo. I funcionen perquè la gent —digues-li gent, digues-li massa— és burra, en general. O l'han feta burra, si vols dir-ho així.

¿I què han fet, mentrestant, les minories il·lustrades? Les immenses minories que han obtingut les majories electorals més majories de la història del país? Vull dir el PSOE, per exemple, format en gran part per deixebles seus. ¿No creu que la seua posició ha contribuït al confusionisme?

Per a començar, això de deixebles deixa-ho córrer.

Ha contribuït al confusionisme i a més coses, sí. Però tot això supose que deu tenir explicacions, en primer lloc, conjunturals. L'Estatut d'Autonomia, per exemple. ¿Qui el va fer? Jo no ho sé. El que importa és que l'Estatut fou una conseqüència directa del pacte entre el senyor Abril Martorell i el senyor Alfonso Guerra. ¿Els d'ací? Els d'ací no tocaven ni un *pito* ni una flauta. En segon lloc, hi ha un altre motiu que podia ser de tipus electoral. Allò que s'ha anomenat la *méfiance anticatalane*, això ha estat flotant sempre a València, com hi ha suspicàcies d'Alacant respecte de València, també. I, clar, ells es presenten a les eleccions per guanyar-les, de manera que tu mateix.

L'han cremat en una falla, li han posat bombes... ¿què deu representar perquè l'odien tant?

Crec que m'han cremat en més d'una falla, però és igual. Els uns alimenten uns prejudicis, els altres s'inventen un enemic i, pam, ja tenen el culpable de tot. Per cert, encara deuen estar rient aquells que em foteren les bombes, perquè no els han enganxat mai, que jo sàpia.

Mira, jo només m'he dedicat a fer les meues coses i s'ha acabat. A més a més, llevat d'aquella temporadeta que em vaig dedicar a insultar el personal des de la guia *Que y Donde* de València, la veritat és que no m'he llançat massa a parlar de coses especialment polèmiques.

Senzillament, no m'interessaven aquestes baralles, tenia uns altres interessos.

Però aquesta gent és així: et foten una bomba i s'ha acabat la discussió. Aquelles bombes em van fer un mal considerable, sí. Em van destrossar les dues reixes del carrer i van causar bastants desperfectes.

¿Havia pensat mai que la resposta podia arribar a aquest nivell?

Home, si no ho recorde malament, això de les bombes va ser l'any 81. Si vols buscar correspondències amb aquells llibres, doncs no ho sé. Jo no sé si hi deu haver causa-efecte entre els llibres o les posicions preses i manifestades en els llibres i les bombes: havien passat molts anys. Jo crec que això tenia una altra intenció, segurament. Dic jo, no ho sé.

¿Què va sentir quan el cremaren en una falla?

Home, jo no era present. Per tant, jo no vaig sentir res. El fet em va servir per a escriure un article que vaig titular «Jo, un ninot de falla».

Ací, a Sueca, em van posar també en una falla. M'ho van dir i vaig anar a veure-la, em van convidar a uns bunyols i una copeta d'anís, i ja està.

A mi, tot allò no em va afectar massa. Ja t'ho dic, em va servir per a fer uns comentaris sobre què feien els fallers d'aquella època i s'ha acabat, prenent com a excusa els temes que són tractats, normalment, en una falla i que, ara per ara, encara deuen ser els mateixos: les novetats. Allà es burlen dels biquinis, de la música moderna i, en fi, de tot allò que ve de

nou. Per exemple, de la pintura abstracta: allà sempre ix el pintor Sorolla burlant-se del pintor abstracte. I de la música: sempre ix el mestre Serrano i es burla dels peluts que toquen la guitarra electrònica. Aquest és una miqueta el fons de la qüestió.

Aquest antiintel·lectualisme sol aparèixer lligat a un cert reviscolament del feixisme. De vegades, no se sap molt bé què és primer l'ou o la gallina...

Això ha passat sempre. No crec que en els orígens del feixisme-feixisme o del moviment nazi hi hagués una cosa molt diferent. Hi pot haver matisos, segons l'època històrica o el tipus de societat, però jo crec —mirant-ho amb una certa perspectiva— que les coses sempre van de la mateixa manera.

Mira, en una època determinada es produeix un cert malestar, bàsicament econòmic. No cal que siga l'amenaça de la misèria, basta qualsevol altra cosa més suau, un cert malestar. Això es combina amb altres ingredients i ja la tens armada.

Els moviments populistes funcionen igual: el poujadisme a França, o la Falange ací. Mussolini ho combina amb una certa mitologia, que implicava tornar a l'Imperi Romà. Hitler volia fer el Reich mil·lenari. La Falange volia l'Imperio.

En l'actualitat, els fenòmens similars aixequen la bandera de la puresa nacional i del perill d'invasió, com el senyor Le Pen, a França, dient que, si les coses van com van, els francesos es convertiran, a la llarga, de color xocolate i coses per l'estil.

I, clar, no t'enganyes: això té una resposta popular sempre. Com la va tenir Hitler. Com la va tenir Mussolini. I com ací l'hauria tinguda la Falange si la Guerra d'Espanya no s'hi hagués interposat. O com la tingué el franquisme que, encara que no és un fenomen totalment homologable, la gent també es tirava al carrer i aplaudia el general i anava a votar als referèndums i tot això. No dic tota la gent, però sí una gran part. L'adhesió popular a les banderetes és molt freqüent.

Clar, en aquests contextos, sempre hi ha un polític que fa la demagògia verbal adequada. ¿L'enemic? Els jueus, els gitanos, els àrabs, els negres o vés a saber qui. Si això es combina amb la por al canvi o amb un cert desgast del sistema parlamentari, ja ho tens. La gent se'n fot d'allò de la política rutinària, d'anar a votar i ja està. El focus irracional de gent, que no es para a reflexionar ni dos minuts, diu que sí davant de la proposta política populista.

I, efectivament, tots aquests moviments tenen una base antiintel·lectual i, sobretot, antintel·lectualista total i absoluta.

En gran part, el blaverisme valencià...

Efectivament, és tot això i és més coses. El blaverisme crema llibres i tot el que això significa. Llibres o el que siga, la qüestió és cremar alguna cosa. Ja ho deia aquell: comencen cremant llibres i acaben cremant persones, si fa falta.

Senyor Fuster, Nosaltres, els valencians ha fet trenta anys...

¡I jo en faré setanta, cristo! Si Déu vol.

No ha tingut la temptació de revisar-lo, com féu Ortega amb el seu concepte de «nació» precisament als trenta anys?

No, per una raó molt simple, i no t'enganye: jo ara seria incapaç de rellegir *Nosaltres els valencians*.

Efectivament, han passat trenta anys. I no han passat per al llibre; han passat, també, sobre la societat valenciana. Lògicament, aquesta societat, en trenta anys, ha canviat molt. En conseqüència, si ara hagués d'escriure el llibre, hi ha coses que les diria d'una altra forma. D'altra banda, s'han fet alguns estudis puntuals —fonamentalment històrics, sociològics i econòmics— que matisarien alguns aspectes del llibre. Però l'esquema bàsic, els fonaments, la formulació central i tot allò que jo ara recorde del llibre, ho continue mantenint totalment.

A banda de tot, insistesc: considere que el llibre s'ha discutit més que no s'ha llegit, sobretot en el sentit que alguns han arribat a afirmar coses que el llibre no diu i que se les inventen. Malgrat tot, el llibre es manté bé de vendes. Cada dos anys, més o menys, en fan una edició nova. I això és bon senyal.

Senyor Fuster, al País Valencià, s'ha arribat a parlar de fusterianisme i antifusterianisme...

Home, jo no tinc ni idea què és això del fusterianisme o fusterisme o vés a saber com. ¿A mi què m'expliques?

Supose que deuen ser etiquetes que la gent utilitza per entendre's més fàcilment, sense massa raonaments ni intenció de perfilar les seues posicions. Per això arriben a dir aquestes coses. Però ja s'ho apanyaran ells, tu.

A mi mateix, senyor Fuster, en un article de premsa, dos dels autors del «Document 88» m'acusaven de «fusterià ortodox»...

Ja en som dos.

¿Vostè no pretenia fer escola?

No, ni crec que n'haja fet. Hi ha gent, si vols dir-ho així, que pot estar més acostada a la línia que jo he mantingut i que mantinc, i lògicament, n'hi ha d'altres que estan més allunyats. Home, clar, a mi m'hauria agradat, en aquest sentit, que hi haguessen més fusterians o fusteristes dels que hi ha, lògicament.

L'han acusat d'essencialista...

Home, dir-ne essencialista, de la meua actitud davant el nacionalisme, em fa l'efecte que és cosa d'uns senyors que han llegit uns papers molt concrets i n'han tret, de seguida, unes conclusions. Però la visió global del tema està escampada en set o vuit o deu papers, els quals, si els veus en conjunt, fan tota una altra impressió.

En primer lloc, essencialista, no. Per una senzilla raó: Déu Nostre Senyor, quan va fer el món, no va fer les nacions una per una. Per tant, les nacions són històriques, són formacions

històriques. Per tant, com qualsevol formació històrica, la nació comença i s'acaba. Mentre existeix, tendeix a ser, però res més. I d'altra banda, vés a saber què és una nació.

Jo recorde una polèmica entre don Eugeni d'Ors i no sé qui, en la premsa de Madrid —després de la guerra, naturalment. I es veu que el contradictor d'Eugeni d'Ors feia algunes afirmacions sobre la nació d'aquelles que en diuen essencialistes— sobre la nació espanyola, supose. I citava Paul Valéry i un discurs del papa. I D'Ors, li contestava amb les següents paraules: «Ni Paul Valéry, ni el papa, ni vostè ni jo sabem què és una nació». La frase va fer molta gràcia perquè, realment, és molt certa: ¿com vol definir una nació?

Hi ha un vell paper del Pere Coromines que confronta el nacionalisme basc i el nacionalisme català i diu que són nacionalismes diferents perquè, mentre que per al nacionalisme català tenen molta importància la llengua i la cultura, per al nacionalisme basc no. Per al nacionalisme basc —parle del nacionalisme de l'època de don Sabino Arana— tenia molta importància una cosa que en deien la raça. Mentre que ací, a ningú —llevat d'alguna exclamació jocfolkloralesca durant la Renaixença— se li ha ocorregut parlar de coses d'aquelles de raça, perquè tu em diràs, ¿no? Vas pel carrer i ja es veu, ¿no?

De manera que jo pense que quan als Balcans o a l'Àsia, on ara passa tot allò, si ho miràssem de prop, veuríem que aquells nacionalismes no són equivalents a allò que, teòricament, és el nacionalisme per a la gent d'ací.

I, d'altra banda, a mi, la paraula nacionalisme tampoc no m'ha agradat mai; per això, l'he intentada evitar sempre que he pogut. Jo, de vegades, he utilitzat la paraula *nacionalitari* o *nacionalitària* en compte de nacionalisme.

Ara, jo sempre he confessat, això sí, que nosaltres, ací, tenim la llengua com a ingredient col·lectiu. I s'ha acabat. Després, clar, per a ser un nacionalisme fort o per a donar la base d'una nació forta, hi han d'intervenir més factors: unitat de mercat, no sé què, i tot això. Però, això ja s'ho apanyaran. En la unitat de mercat, jo ja no hi crec. D'altra banda, no ha existit mai als Països Catalans. I amb més poca raó ara que hi haurà mercat europeu. Aleshores: la unitat econòmica queda molt difuminada. ¿Altres factors? El factor històric, sí. Però, la gent té molt poc d'això que ara en diuen memòria històrica. I, si no fos perquè, de tant en tant, es fan commemoracions i festetes, ja ningú no se'n recordaria de res. I, també, per a l'efecte que tenen...

Rafael-Lluís Ninyoles, en un programa de ràdio a propòsit del 30è aniversari del Nosaltres els valencians declarava que ningú no ha contestat el contingut de l'obra, sinó l'actitud davant el problema nacional...

Sí, probablement. Hi estic d'acord.

El mateix Ninyoles en un article de premsa (El Temps, 25-XI-1991) titulat «La dècada absent» denunciava el buit de l'assaig interpretatiu que hi ha hagut al País Valencià durant els anys 80...

Home, jo no sabria dir-te ara... Però hi ha hagut algunes coses de molt d'interès, com el llibre aquell del Josep-Vicent Marqués (*País perplex*) i tota l'obra —importantíssima— del mateix Ninyoles i de l'Aracil. El Vicent Salvador ha fet un recull de textos d'interès d'aquella època (*Tebeos per a intel·lectuals*). Pots mirar-t'ho allí.

Tot això, si no ho recorde malament, és de la dècada dels 70...

¿Ah, sí? Doncs, mirat la resta tu mateix. Jo ara no me'n recorde de res més.

Li preguntava per la dècada dels 80...

Sí, sí. Ja t'he dit que no me'n recorde. Mira-t'ho tu, mira-t'ho tu.

¿I de la «tercera via», que me'n diu?

Home, tot això de la *tercera via* em va fer la impressió que es tractava d'uns llibres molt frívols i més dedicats a fer retòrica que a cap altra cosa. Hi ha també algunes pàgines d'atacs personals contra mi que no crec que vinguessen a compte. I res més.

Jo trobe molt natural que, després de trenta anys, i des d'òptiques evidentment tan diferents a la meua, algú diga: «senyor Fuster, això no». Ara, en general, el to d'aquells dos llibres era molt frívol. Per exemple, això de la *Impura natione*. En l'altre, que ara no recorde com es diu, hi ha una part seriosa, que és la de Vicent Franch. Però la resta, que no sé ni qui en són els autors, és una collonada que no té gens d'interès.

De impura natione va ser guardonat amb el premi d'assaig Joan Fuster...

Sí, és igual. Ja s'ho apanyaran. No tinc gens d'interès pel tema. No tinc gens d'interès pel tema.

Un amic llibreter em deia que l'efecte més important de la «tercera via» és que va reactivar les vendes del Nosaltres els valencians...

Això està bé. És possible, és possible.

Alguna gent d'aquesta «tercera via», ara, per acabar-ho d'adobar propugnen una revisió de la normativa lingüística...

Això és una altra collonada. ¿Què vols que et diga? No hi ha posicions intermèdies. Hi poden haver, com n'hi ha —i funcionen—, actituds de normativització que responen a la realitat lingüística valenciana —cosa que em sembla molt bé— i que s'aparten un tant de la norma fabriana o barcelonina. Tota la resta, em sembla allò que diuen en aquest poble meu: un *destarifo*. I no crec que hi haja, a més, la menor possibilitat d'acord, de pacte.

LA TRANSICIÓ POLÍTICA COM A AUTOENGANY

Els governants, naturalment, menteixen per por.

No us hi feu il·lusions: el poder canvia de mans,
però rarament vacil·la.

¿Estat totalitari? ¿No és això una tautologia?

TONI MOLLÀ: *Senyor Fuster, ja fa més de quinze anys de les eleccions postfranquistes...*

JOAN FUSTER: ¿Ah sí? Doncs, que siga per molts anys i nosaltres que ho vegem. ¿Ho dius per alguna cosa?

Vostè dirà. ¿Quina valoració en fa? ¿Ha canviat molt la societat valenciana?

Home, supose que sí. La societat ha canviat d'una manera ràpida en la manera de viure la gent, el món del treball, l'organització general, l'economia, les relacions socials... Aquestes són les coses que, a mi, em farien repensar algunes de les afirmacions dels meus llibres.

Vostè va adjectivar molt durament la Transició...

¿Molt durament? Home, no exageres tampoc. Supose que ho deus dir per aquella temporadeta que em vaig dedicar, com t'he dit ja, des de la guia d'espectacles *Que y Donde* de València, a insultar el personal, a comentar algun episodi de la política local i coses d'aquestes. Ara ja no ho faria. No per res. Perquè no m'interessa. En aquell moment, sí, perquè era un moment més efervescent. Per res més. Però, insistesc: no exageres, tu, tampoc.

Cite: «Ens enganyàvem a nosaltres mateixos». «Les masses continuaven sense interessar-se per res». «Tots són uns i els mateixos». «L'Estatut d'Autonomia és un cagalló legislatiu, una merdeta». «La Constitució i l'Estatut, com a textos pornogràfics, en conec de millors». Etcètera, etcètera.

Tot això va lligat al moment i a l'autoengany que va representar viure, en directe i en persona, això que tu dius la Transició política. Estàvem massa obsessionats amb el que passava a determinat nivell i no miràvem que la gent —que les masses— continuaven, efectivament, sense interessar-se per res, com sempre.

Home, si vols, s'interessaven —perquè tot el món volia saber què collons passaria al seu ajuntament, però poca cosa més. Si he de dir-te la veritat, no crec que tinguessen ni puta idea d'allò que tractaven el senyor Suárez i companyia. Ens pensàvem que les coses podien funcionar d'una altra manera perquè, precisament —i no sé per quina raó— pensàvem que això que en diem les masses havien de respondre i les masses no podien respondre. I no van respondre.

Si no confiàvem en les masses, senyor Fuster: ¿en qui havíem de confiar?

Jo no confie en res. I, a més, jo no sóc l'Esperit Sant, tampoc, tu, per a donar-te aquesta classe d'explicacions i de solucions.

Jo, la veritat, és que no m'ho creia massa, però anava tot lligat al moment i semblava que t'ho havies d'engolir tot plegat. En això i en tantes altres coses sóc un escèptic. Entre altres coses, perquè anaves als bars i passejaves pel carrer i sabies què pensava la gent, en realitat. Allà sí que veies que no hi havia més cera que la que cremava, com sempre, no t'enganyes.

Hi havia uns militants, això sí, però tenien la influència social i política que tenien i s'ha acabat. Sí que és veritat, naturalment, que un sector de la gent molt més ampli que l'actual —parle de l'esquerra— se sentís motivat a eixir al carrer a pegar quatre crits o a manifestar-se o a fer una pintada. D'acord, però tot això ja s'han encarregat de desmobilitzar-ho —no sé qui, però el fet és que estan molt desmobilitzats.

També és cert que la gent, que no es mama el dit, ara s'ho creu tot una miqueta menys que abans. Actualment, la gent vota cada quatre anys i s'ha acabat. I supose que més que programes, la gent hi va per les figures carismàtiques que hi ha al capdavant de cada formació política.

Malgrat tot, va ser un moment interessant de contrastos, d'opinions, de programes...

Això, sí, d'acord. ¿Programes? ¿Alternatives? Això ja no està tan clar. Mira, les alternatives que hi podia haver, les controlaven els mateixos senyors. Els senyors que van dissenyar, pactar i dirigir la transició. ¿Que quants n'eren? No ho sé. Deu o dotze, o vint-i-cinc. I s'ha acabat. Home, clar, i els capitans generals. I poca cosa més. Si vols, apunta els bancs. La resta no crec que comptàs absolutament per a res.

Però, hi va haver una mobilització impressionant de gent...

Sí, tot el que tu vulgues. El problema és saber si era una mobilització conjuntural o què collons era això. És veritat: la gent va eixir al carrer, va demanar la llibertat, l'amnistia i l'Estatut d'Autonomia. I ara aquella gent, ho ha deixat estar tot, probablement.

¿Que per què? Molt senzill, home: perquè ja tenen la llibertat que volien i l'amnistia que necessitaven.

I l'Estatut d'Autonomia...

I l'Estatut d'Autonomia... Ja s'ho apanyaran, ja.

¿El que necessitaven?

Supose que no en necessitaven tant. És la meua idea.

¿Continua pensant que «les multituds es revolten o obeeixen, però no raonen»?

Home, prova-ho, prova-ho. A veure si raonen... T'ho repetiré, si vols. El gran mite de l'esquerra, d'ací i de fora, era precisament creure que les masses podien funcionar d'acord amb uns esquemes ideològics i polítics establerts de manera racional. Tot això ja fracassà l'any 14: el proletariat alemany es va fer soldat alemany i el proletariat francès es va fer soldat francès i es mataven els uns als altres. Això són les masses i això deu ser l'internacionalisme. L'esquema s'ha repetit, amb variacions, al llarg de la història, no t'enganyes.

¿Vostè també vota cada quatre anys?

Sí, jo alguna volta sí que vaig i vote. No sempre, depèn.

¿I vota per les figures carismàtiques?

¡I tan carismàtiques! Pel meu metge, jo vote pel meu metge.

Parlàvem de desmobilització...

Home, tu compta, per exemple, des d'aquella manifestació del 77 cap ací.

Senyor Fuster, perdone però vostè no va anar a aquella manifestació...

¿Com que no hi vaig anar, xe? Tu no em vas veure, però sí: ¡i tant que hi vaig anar! És l'única manifestació a què he anat en la meua vida.

Però, si va fer un article dient que no hi aniria...

Tu també vols saber-ho tot. Sí, vaig fer l'article, però el fet és que hi vaig anar.

Parlàvem de credibilitat. ¿Creu que la corrupció posa en tela de judici el sistema democràtic?

Home, la corrupció és un desprestigi per als polítics i els polítics, per a subsistir, necessiten una certa credibilitat. En primer lloc, hi ha d'haver algú que se'ls crega. Si aquest algú, és algú que no és corrupte, doncs bé, perfecte; però si també es troba emmerdat, doncs deixa-ho córrer perquè, llavors, tots són de la mateixa família i tu ets un foraster.

En segon lloc, potser estan fent trampa i també ens estan enganyant, perquè amb aquell debat ens amaguen alguna cosa. Si també fan trampa amb això, que s'ho apanyen, que se'n vagen a la merda.

En tercer lloc, la gent comença a sospitar i, la primera cosa que fa, perquè no en pot fer una altra, és abstenir-se de votar i començar amb la mateixa cançó de sempre: que si el sistema parlamentari cap ací, que allà al Parlament només parlen per parlar, que és un organisme inútil, que el sistema no porta enlloc, que no serveix per a res...

I això també és mentida. Les coses sempre cal relativitzar-les. Ací sí que s'han fet coses en aquests quinze anys. Ho veuràs, a condició que no et cregues que ací ningú estava fent la

revolució ni coses per l'estil, evidentment. Ni crec que ningú, ni el partit socialista mateix, haja tingut mai aquesta pretensió.

Mira, han arreglat quatre carreteres, això és evident, i s'ha de reconèixer. No t'enganyes: han fet quatre cosetes, que són d'interès. ¿Que els altres que ara són oposició també ho haurien fet? Home, per descomptat, clar que sí, segur, perquè no depèn només d'ells ni dels seus programes, són coses que vénen obligades per la mateixa evolució de la societat, del país, de l'economia: són exigències. Les han fetes i prou. No és mèrit dels uns ni demèrit dels altres. Insistesc: són coses que s'havien de fer, com un dia arribarà que ens fotran aquella autopista que volen fer de València a Madrid i potser a Lisboa, si algú es posa pesat. Ja s'ho apanyaran. O potser l'autopista a Madrid serà inviable, en el sentit econòmic, i llavors diran que no la fan i ens faran creure que ens convé més un tren d'alta velocitat, que no sé tampoc per què tantes presses. I així tot el que tu vulgues.

¿Segueix l'actualitat política?

Home, de la major part de les coses que passen, me n'assabente o bé pels amics que vénen per casa o bé pels diaris. Però, en realitat, no li pare massa atenció, no la segueix massa. M'avorreix bastant, amb tot allò de les misèries i les pugnes internes de cada partit. Però, clar, has de llegir el diari i, per tant, vulgues que no, t'assabentes d'alguna cosa.

¿Considera avorrida la política actual?

Home, molt divertida em sembla que no és.

¿Parlem de Manuel Broseta?

No hi tinc res a dir. Jo vaig tenir una certa relació amb ell en l'època aquella de la transició política, quan organitzàvem manifestacions i coses d'aquestes, però, després, ja no l'he tornat a veure mai més. Per tant, no hi tinc res a dir.

Ell, en aquell moment, va fer un cert paper dins el Congrés de Cultura Catalana...

No. Ell, en aquell moment, no va tenir més remei que sumar-se, entre altres coses, al Congrés de Cultura Catalana. Però, ni és hora de remoure res ni m'interessa el tema.

També va fer un cert paper, amb l'Abril Martorell i l'Emilio Attard, en la crispació social valenciana, en la instrumentalització del blaverisme més virulent...

Sí, supose que sí. Però, ja t'he dit que no tinc gens d'interès pel tema.

Ara era un home destinat a fer un paper clau en la política valenciana...

I segurament l'hauria fet, perquè era un home important. Però, no hi tinc res a dir.

UN LIBERAL ADDICTE AL MANIFEST COMUNISTA

Sí, en efecte, el món està mal fet... Diguem-ho, almenys, de tant en tant.

És lògic que tot marxista sigui més marxista que Marx.

Sobre el destí de la civilització occidental, etc.— No sé per què. Segurament per haver arribat a un bon grau de saturació: de saturació de..., de tot això, no cal especificar-ho. Però és el cas que m'entren unes ganes violentes d'escriure un poema que comenci així:

¡Oh, Senyor, envieu-nos ja els bàrbars!

¡No ens els feu merèixer més!

TONI MOLLÀ: *¿Quins anys, els darrers, no?*

JOAN FUSTER: Home, sí, mogudets, mogudets.

¿Què li sembla si en parlem?

Pregunta tu, pregunta.

El final de la guerra freda i la política de blocs, les noves independències nacionals, el teòric fracàs del marxisme, els vells ideals de la vella esquerra, Cuba, Algèria...

Sí que comencem bé avui, sí.

Home, la veritat és que em plantejes tota una sèrie de qüestions que, en realitat, se m'escapen. Jo no tinc més contacte amb el món que els canals d'informació habituals —fonamentalment, els diaris— i algun llibre més o menys d'actualitat que pugui llegir. No estic massa al corrent, per exemple, si el que ha passat a Algèria és una maniobra militar enfront del fonamentalisme o si, per contra, el fonamentalisme és una excusa per a implantar una dictadura militar, que tot és possible. No ho sé, perquè les coses que llegeixes als diaris sempre són, com és natural, tendencioses. Per un costat o per l'altre, que això és igual: sempre trobaràs, vulgues que no, la interpretació del periodista i la línia del mitjà concret. I com que no has de llegir vint-i-set diaris —jo ja faig prou de mirar-me'n quatre—, doncs tampoc no pots arribar a grans conclusions. Ara, si vols que parlem de tot això en línies generals, en podem parlar.

Han desaparegut els referents de gran part de la intel·lectualitat occidental i tradicional.

Sí, efectivament, sí. Hi ha una frase de no sé qui, d'un polític francès de la darrereria del segle passat o de principi d'aquest, que diu allò de «*pas d'ennemis à gauche*», és a dir, no hi ha enemics a l'esquerra. Això que expressa aquesta frase ha contribuït molt al fet que, durant anys i anys, l'esquerra —intel·lectuals o no— haja tingut com a referència algú que

se situava més a l'esquerra. Com a respecte, més que no com a referència. En conseqüència, davant d'un moment crític de la política internacional sempre es pensava —i potser era un maniqueisme com qualsevol altre— que hi havia, d'una banda, l'imperialisme americà i, de l'altra, el projecte socialista de l'est d'Europa.

Clar, encara que l'intel·lectual en qüestió no fos un marxista, com passà a França quan es descobrí tot allò dels camps de concentració de l'Stalin, l'esquerra intel·lectual no s'ho volia creure perquè tot allò danyava la imatge d'una Unió Soviètica mitificada. Aquells intel·lectuals francesos, per exemple, no eren precisament marxistes, però tenien aquesta manera de mirar la cosa.

Bé, el fet és que, mentrestant, estàvem tots en les mateixes condicions que et deia jo abans, de mala informació o d'informació sectària.

Tot allò que nosaltres sabíem dels països de l'Est era l'estampeta que donaven i que difonien els partits comunistes occidentals. I, d'altra banda, també pensaves que, efectivament, els americans o els proamericans o els anticomunistes, és igual, també havien d'accentuar la nota i de deformar la situació o el problema en contra. I, clar, ni et creies una cosa ni t'acabaves de creure l'altra.

El fet és que, a pesar de tot, a pesar d'aquestes dues tendències d'informació que t'arribaven, la veritat és que no t'esperaves tot això que ha passat. No t'ho esperaves perquè no en sabies prou. Ara vas descobrint les coses que passaven a l'Est: que si hi havia màfies, que si hi havia gentola que feia no sé què, que si això del respecte a les nacionalitats era pura filfa del Kremlin, que el centralisme era total i absolut —i no solament el centralisme del partit, que és, per cert, una cosa típicament leninista, sinó també l'econòmic—, cosa que provocava que certes zones de l'URSS estiguessen pràcticament en la misèria, quan d'altres estaven millor assortides de tot. Tot això, clar, vas sumant-ho i, efectivament, reflexiones i, si no ets molt burro, t'adones que l'URSS era un país que ha viscut, anys i anys, no solament condicionat per la guerra freda —cosa que és certa també—, sinó que ha viscut en una autèntica economia de guerra.

El problema soviètic era, en primer lloc, l'herència de l'imperi dels tsars. Una part d'aquella immensa extensió era, potser, controlable des de Moscou amb una certa planificació. D'acord. Però tu pensa, ara, ¿què collons deuen fer els habitants de les repúbliques soviètiques allà al mig de l'Àsia, abandonats de la mà de Déu i de Moscou?

Damunt, a mi, em fa l'efecte que, a banda del desconcert econòmic i organitzatiu, hi deu haver hagut també, com és natural, un parasitarisme polític ben considerable. Tu compta que, per pocs diputats que puga aportar cada república al Soviet suprem, clar, necessites un estadi. Paga'ls el viatge i alimenta'ls ben alimentats. Tot això pesa, lògicament. La classe política de l'antiga URSS devia ser una bona llosa damunt de la població.

I, en darrer lloc, has de tenir en compte encara una altra cosa. Aquests imperis tan vastos i complexos —i no es tracta de fer comparacions de contextos històrics diferents— segurament sempre arriba un dia que s'esquarteren necessàriament. I això independentment de les llengües que s'hi parlen, de les ètnies que hi conviuen, etcètera, etcètera. Només perquè els

uns viuen d'una manera i els altres d'una altra. I és que a l'URSS, diguen el que diguen, ha passat el que havia de passar. El procés de russificació —no solament lingüístic— s'imposava en totes les estructures: qui donava la cara en l'estructura política potser era un indígena; però, el segon, el que tallava el bacallà, era un rus. I com això, tot.

A banda d'això, hi ha tot allò que et deia de la guerra freda, naturalment. Diguem-ne guerra freda, de l'aspecte diplomàtic i ideològic. La conseqüència més immediata n'era una espècie d'emulació armamentística entre els soviètics i els americans i occidentals, que ha condicionat l'evolució futura de l'URSS. I també una emulació tecnològica: a veure qui arribava primer a la Lluna o allà on fos. I mil emulacions més, les quals, d'altra banda, algú les havia de pagar. I les havia de pagar, doncs, el pobre ciutadà per mitjà d'impostos, per mitjà de la plusvàlua, per dir-ho en termes marxistes. Eren diners que es destinaven a pagar els investigadors i que es llevaven d'altres, diguem-ne, partides pressupostàries.

Tot això potser ho sabíem en alguna mesura, però hi havia la contrapartida que, mentrestant, s'estava construint una societat nova. I una cosa compensava l'altra. Fèiem també aquelles típiques reflexions segons les quals calia sacrificar-se momentàniament perquè el dia de demà la gent visqués millor. Eren tota una sèrie de coses que, globalment, ajudaven a aquella idealització del món de l'Est, efectivament.

Després, coneixies gent que era comunista —però com podia haver-se fet de qualsevol orde religiós—, i que n'acceptava les conseqüències començant per la mateixa austeritat de vida. I coneixies gent que havia visitat l'URSS i que havia trobat un to mitjà de nivell de vida bastant satisfactori entre la població. I, després, encara podies conèixer algú d'aquells que anava a aquelles platges on el proletariat passava les seues vacances la mar de bé en la platja, cosa que el proletariat d'ací no podia fer.

En fi, tot això contribuïa a la mateixa cosa. I encara hi ajudava un altre aspecte, que era la confusió ideològica. D'això, en vaig parlar una miqueta en la introducció a una novel·la de l'Ignazio Silone. Ignazio Silone va arribar a ser membre del Kominternum, o una cosa per l'estil. Clar, després abandonà el partit. Havia publicat aquella novel·leta —que era una novel·leta antifeixista molt simpàtica— i, després, els comunistes li negaren el pa i la sal, perquè, deien, era un traïdor.

Però la veritat és que tota aquella gent —com l'André Gide, l'Arthur Koestler, l'Ignazio Silone i la immensa majoria dels intel·lectuals dels 30— no eren marxistes. Eren, en el cas més corrent, uns cristians que havien abandonat la fe, per dir-ho d'alguna manera, i que, en última instància, no havien abandonat aquelles esperances cristianes de la igualtat, la fraternitat i totes aquelles coses entre els homes. I que trobaven, a més —no en la ideologia marxista en si, sinó en el programa—, una manera de realitzar el seu vell somni.

No ho sé, però em fa l'efecte que l'edifici aquell de l'URSS devia estar molt corcat. No pareix que l'economia planificada estigués tan ben estructurada com donaven a entendre. Sembla evident que hi havia una mala estructuració del sistema econòmic, en tant que producció i distribució de la riquesa.

Em fa l'efecte que si el capitalisme és un caos, la planificació a l'URSS també ho era, fins al punt que contenen que no hi havia cigarrets en les botigues, però hi havia una fàbrica de paper de fumar que funcionava la mar de bé, o una altra de filtres; però que la fàbrica que havia de fer el cigarret no funcionava, o a l'inrevés. Vull dir-te que la complementació del sistema planificat, si falla una sola peça de tota la maquinària, es desajusta.

D'altra banda, ara llegeixes, per exemple, que aquell senyor de la nova Rússia vol privatitzar les empreses. I tu t'has de preguntar de seguida: ¿i qui collons comprarà aquelles empreses? Doncs, si no les compra un alemany o un americà, les comprarà, lògicament, un indígena. I si les compra un indígena, t'hauràs de preguntar també: ¿per què aquell indígena té diners per a comprar aquelles empreses, en una societat en la qual havíem convingut que, de moment, això quedava limitat? Doncs, sí, efectivament, resulta que hi ha un indígena milionari. I, segurament, aquell indígena milionari es deu haver enriquit en el darrer any, en un percentatge important, a base de la martingala de sempre: que si el mercat negre, que si l'especulació, que si el mateix de sempre. Però no t'has d'enganyar tampoc: segurament hi havia altres milionaris que ja ho eren de temps enrere, pel lloc que ocupaven en la nomenklatura, o en el partit o vés a saber on. En fi: que disposaven de recursos i que seran els senyors que, en el futur immediat, es faran càrrec de les empreses, si és que alguna subsisteix.

Amb això vull dir-te que, segurament, una altra de les causes de la caiguda dels països de l'Est ha estat la corrupció. Ara, no t'enganyes: la corrupció deu haver existit sempre i a tot arreu. El fet que, en moments determinats, hi haja una part important de la població o de l'estructura política, o de la mateixa premsa, que ja no ho suporta més, llavors ve l'esclafit. Però també hi ha altres moments en què tot cristo està emmerdat i, llavors, ja no passa absolutament res, evidentment. En l'actualitat, el que destaca és, precisament, l'aspecte de la publicitat de la corrupció. La diferència amb qualsevol altra època és que, abans, no se n'assabentava ni cristo. Ara, a la primera ocasió, com que hi ha fotocòpies, et trauen als periòdics un paperet que acusa els complicats en el negoci. Han augmentat les, diguem-ne, facilitats tècniques per a les filtracions i tot això. I, clar, en els temps actuals sempre s'han de guardar una mica les formes perquè veure't en els papers acusat de coses lletges, doncs és una mica de desprestigi.

Tornant a la crisi de l'Est, he de dir-te que ara hauria de venir l'anàlisi de tot això, però no veig que li interesse a ningú. Una anàlisi —marxista, per descomptat— de la situació soviètica. Se n'ha parlat com si això hagués estat un episodi circumstancial. I no, haurien d'anar-hi al fons, a veure el perquè de tot el que ha ocorregut allà. Les coses en la història no es produeixen de la nit al matí, com si no res. Les coses ocorren perquè hi ha hagut un procés previ. I precisament d'aquest procés previ, ningú no n'ha parlat, almenys amb la claredat suficient. I estic dient-te, i torne a insistir, que no estic al corrent dels papers dels soviètolegs. Es tracta, senzillament, d'una reflexió d'un espectador de poble.

Però si no queden marxistes, senyor Fuster...

Mira, jo insistesc: crec que s'hauria d'aprofitar el mateix instrument teòric marxista per a analitzar el que hi ha passat, cosa que em fa l'efecte que ningú no fa.

Però el problema del marxisme és molt complicat en tots els sentits. En primer lloc, hi ha el senyor Marx. El senyor Marx escrivia a la llum d'un gresol. I, per tant, des d'aleshores, han passat moltes coses al món.

La qüestió, a més a més, és que aquest marxisme dels llibres del senyor Marx ha quedat a les mans d'una mena d'escolàstica que l'ha mantingut com a dogma. D'altra banda, segurament hi deu haver hagut un cert marxisme independent d'aquesta diguem-ne ortodòxia que podia i hauria d'haver-se estès més. Però aquest marxisme heterodox —que el trobes, curiosament, en algunes revistes americanes o angleses— no tenia els canals de difusió que eren la militància i la propaganda dels partits comunistes. Al contrari, els partits comunistes homologats miraven molt de reüll que algú intentàs, en nom de Marx o del dimoni, discrepar de la seua línia.

En segon lloc, hi ha una altra cosa que, en fi, és plenament marxista, precisament: que no es pot separar la teoria de la praxi. Es tracta del fet que ja no existeix proletariat —en el sentit que en parlava el senyor Marx. La societat d'avui s'ha complicat tant que les classes han perdut, diguem-ne, definició.

No és que no hi haja proletariat —que n'hi ha, per descomptat, com també hi ha burgesos, o capitalistes, millor dit, per no complicar més la qüestió. Però, entremig, hi ha tota una gran quantitat de gent que ja no respon com creia Marx que respondria. Les classes diguem-ne treballadores ja no tenen el sentit reivindicatiu que se'ls suposava. O que els suposava el senyor Carles Marx. ¿I com vols que el tinguen, d'altra banda? Llevat de quatre, que no tenen tampoc l'origen que se'ls hauria de suposar, segons la teoria del senyor Marx, curiosament. No ens hem d'enganyar: els treballadors d'ara només protesten quan hi ha una reconversió siderúrgica i s'adonen que estan a punt de perdre el lloc de treball. O els agricultors que veuen que la CEE els obliga a no fer vi o a no fer blat, que és el que han fet tota la vida. Llavors, va l'atur i darrere el malestar, que tampoc és el malestar que suposava el senyor Marx. Clar, ell també pensava en uns grups de proletariat que sabien llegir i escriure...

Ara, tot ben plegat, desconcerta bastant la posició d'un marxisme aplicat.

Hi ha un llibre de Braudel on s'explica una cosa que ja t'he contat, però que vull que apuntes bé. I és com es va trencar la unitat del proletariat, l'internacionalisme del proletariat que havien estat predicant des de l'època del senyor Marx. Diu que tres dies abans de declarar-se la guerra, en un cafè de París, hi havia reunits els representants sindicals socialistes alemanys i francesos. ¿Què hi passà? No ho sap ningú. Però la qüestió és que cadascú se'n tornà a sa casa i els partits socialistes i el proletariat liderat per aquells socialistes es van fer més patriotes que Déu i començaren a matar-se els uns als altres. És la historieta de l'internacionalisme i la consciència de classe.

¿Una altra? Ja l'has vista, a Polònia. El proletariat, amb escapularis penjant i a combregar abans de declarar-li la guerra a l'estat socialista.

¿Què queda, per tant, del senyor Marx? Segurament, l'única cosa que queda són les reivindicacions salarials. En això s'acaben ara les reivindicacions del moviment obrer. Un moviment que, durant el segle XIX, havia estat una força creixent que arribava a posar en perill les burgesies. Tot s'ha acabat. Ara s'ha oblidat fins i tot el sentit de la paraula proletari. Recorda allò que deia aquell: el 1820, a Alemanya poca gent sabia què volia dir la paraula proletari; el 1960 a Alemanya ningú no se'n recorda què volia dir la paraula proletari.

Hi ha hagut, efectivament, canvis en el mode de producció —que, com t'he dit, han repercutit en el llenguatge i en la mentalitat del personal—; però, a més, el protagonista que somiava el senyor Marx ha deixat pràcticament d'existir.

Però l'únic que no en té cap culpa és el senyor Carles Marx...

No, quasi segur, no res. De totes formes, tot comença ja amb allò de la predicció de la Revolució Soviètica, que no es va produir a Alemanya o a Anglaterra, com ell pensava.

Mira, el senyor Marx creia en el proletariat —i el proletariat era l'obrer industrial, no ens enganyem, perquè l'obrer agrícola sempre ha estat considerat una rèmora per la ideologia marxista. Per moltes raons. Perquè la gent del camp és més rutinària o vés a saber què. I, en bona mesura, el senyor Marx tenia raó en això: del món camperol, se'n pot esperar una revolta, com se n'han produït tantes i tantes al llarg de la història. Però, probablement, no se'n podia esperar una revolució. La revolució, si era possible, l'havien de fer al món industrial. I aquesta es produí en un país que no estava massa industrialitzat, precisament.

¿I tot això fa bo l'altre sistema?

De segur que estàs pensant en aquella simplificació del Felipe González segons la qual preferia morir en el metro de Nova York a viure a Moscou. ¿Saps que t'he de dir? Que no crec que realment valga la pena haver de triar entre el camp de concentració i el manicomi, posem per cas. No crec que això siga una manera lògica de raonar. És només una manera, un tant gràfica i sobretot molt demagògica, de manifestar la seua tria.

T'he de dir, també, que jo, en realitat, no ho sé. Però, mira, les poques pel·lícules soviètiques que hem pogut veure ací han estat apologètiques. I, tanmateix, hi ha una certa part del cinema americà —i ho hem de prendre només com a referència, posant entre parèntesi tot allò que tu vulgues— que són comedietes o que són pel·lícules d'aquelles de gàngsters o de magistrats corruptes o de policies corruptes. Doncs, bé: el cinema americà no para d'oferir-te elements de judici sobre la fragilitat del sistema americà. El policia aquell que alhora és traficant de drogues n'és només un exemple. I, clar, potser això passa a tot arreu, perquè tots els policies del món deuen ser pareguts, com tots els capellans del món són iguals, siguen de la religió que siguen. Etcètera.

I, efectivament, sense entrar en el nivell del comentari econòmic del que és el capitalisme —o en altres coses tan fotudes com puga ser l'explotació d'uns països pobres a les mans d'altres països—, només mirant el cinema o les novel·letes americanes, ja veus que els

ciutadans dels països occidentals es veuen enfrontats, en el dia a dia, amb una quantitat de merda que, probablement, també es donava a l'URSS, però que és ben americana i occidental. ¿Què més vols que et diga?

Ara, també hi ha l'altre aspecte de la qüestió. Això del socialisme ha desaparegut perquè no era viable i, en canvi el capitalisme... Home, el capitalisme supose que deu tenir totes les contradiccions del món i totes les crisis econòmiques més o menys cícliques, que deien els marxistes d'abans. I això no ha canviat, que jo sàpia.

¿Qui en patirà les conseqüències? En primer lloc, els habitants de l'antic bloc de l'Est. Aquella pobra gent hagué de patir la sotragada que va representar el pas del feudalisme tsarista al socialisme de la Revolució del 17. I, clar, aquests canvis són sempre lents i costosos, i sempre comporten penalitats. Ara, han de patir també una altra transició. En segon lloc, ho patiran els africans o els sud-americans, que això tampoc no ha canviat.

En fi, que les raons per les quals els intel·lectuals i l'esquerra han mantingut una certa actitud anticapitalista continuen ben vigents. Els fets fonamentals, al meu parer, no han canviat.

Cuba, la Xina, Algèria...

Home, jo tampoc seria partidari de confondre les espècies.

En primer lloc, recorda aquell personatge sinistre, francès, que era sagristà i en acabant es féu moro, i ara no sé què deu ser, i de qui ara o me'n recorde, ni ganes. Doncs bé, el fet és que aquest senyor, en el moment que era un simple intel·lectual orgànic del Partit Comunista francès, deia a propòsit d'aquell famós enfrontament amb Mao: «És que els xinesos no poden entendre Marx perquè no procedeixen de la tradició filosòfica d'Aristòtil».

El personatge és sinistre, però simplificant les coses, segurament tenia raó. La qüestió, probablement, és que aquelles temptatives de socialisme islàmic —i, probablement també, tot allò de la Xina— no és homologable al concepte que tenim —almenys pel que sabem— de l'elaboració doctrinal de la doctrina marxista occidental.

El cas de Cuba és una cosa diferent i, segons com ho mires, més complicada encara. Des del primer moment, han hagut de patir el bloqueig aquell dels americans i, clar, així és molt difícil reeixir de cap manera. Als americans, no els fa cap gràcia tenir un país sòlid allà a la vora mateixa. No tant perquè fos socialista o comunista o el que siga a hores d'ara Fidel Castro —que això és una altra cosa— sinó perquè, fins ara mateix això significava tenir els soviètics allà dins de casa.

Fins els governs occidentals reconeixen que a Cuba hi ha hagut canvis espectaculars des de la dictadura de Batista...

Sí, però la gent d'ací que visitava abans l'URSS també hi veia coses positives i, ara, vés a saber per què, resulta que tot era un miratge. ¿O no? Jo no ho sé. Sembla que el senyor Castro ha arreglat les coses, diguem-ne més elementals, de la vida cubana. Probablement, també hi ha un factor de possibilitats, efectivament. Malgrat l'estat de penúria més o menys

general i diguem-ne pròpia de l'illa. En definitiva, es tracta d'un país petit. L'animalada aquesta de l'URSS, clar, és una cosa geogràficament immensa i tot pren una altra dimensió.

A banda de la falta d'autocrítica, senyor Fuster, el que és clar és que el resultat de la desfeta de l'Estat i de la guerra freda ha comportat un món unipolar també perillós. De fet, alguns observadors continuen insistint que aquella tensió era la garantia d'un cert equilibri. Com a exemple, la guerra del Golf o l'esclat iugoslau, possiblement, eren impensables quan la diplomàcia soviètica i l'exercit roig eren una altra cosa que l'actual...

Això també és evident.

La Guerra del Golf ha tingut unes motivacions econòmiques molt clares a nivell internacional. Com tu deus suposar, no es podia deixar fora de control una cosa tan important com era el petroli. Per tant, si els moros tenen el petroli i es dediquen a fer la punyeta i, damunt, tenen dinerets i poden comprar míssils o fórmules de bombes atòmiques o vés a saber què, doncs se'ls ha de controlar, perquè això no li deu fer gens de gràcia al tio Sam —a l'oncle Sam. Després, tira-li tot el que tu vulgues: la por a l'islamisme o totes aquestes coses que s'hi poden afegir. Tots els factors hi intervenen perquè estan ben travats entre ells i, per tant, totes les anàlisis que se'n facen seran parcials, sectorials.

Senyor Fuster, ¿vostè continua definint-se com un «liberal addicte al Manifest Comunista»?

¿I per què no? És possible. El *Manifest* és un llibret molt il·lustratiu. Convé que la gent se'l mire i que, després, adopte l'actitud que vulga, ¿no et sembla?

ELS ÚNICS QUE SÓN ALGUNA COSA A EUROPA SÓN ELS ALEMANYS

La guerra, en si, és una «categoria» al·lucinant.

Potser, en definitiva, qualsevol guerra sempre és «guerra santa».

No estic gaire segur de si els europeus som els avis dels nord-americans,
o si més aviat en serem els néts.

TONI MOLLÀ: *Senyor Fuster, l'altre dia acabàvem parlant de la guerra del Golf Pèrsic. Com valora el paper d'Europa en la guerra del Golf?*

JOAN FUSTER: Home, ¿què s'han pensat aquests senyors d'Europa? Dic jo, no ho sé. Però em fa l'efecte que els únics que són alguna cosa a Europa són els alemanys. I, clar, després de la caiguda d'això que en diuen el mur de Berlín, ja deuen tenir prou problemes interns.

Però lleva-t'ho del cap: els senyors aquests d'Europa no alcen un gat pel rabo en el context polític internacional. Sí, clar, poden enviar vint-i-set soldats amb cascos blaus a pacificar El Salvador o tot el que vulguen, però en això s'ha acabat el seu poder. Hauríem de saber quina és la potència bèl·lica —que, no ens enganyem, és la determinant— de tot Europa.

En aquest context, és més patètic encara que s'apuntaren de comparsa, a matar moros...

Perdona. Mira, el senyor Bush necessitava una legitimació i li la van oferir en safata. ¿Que tu què volies? Clar, ara les coses no són com abans. Una operació de càstig que pogués fer París o Londres contra una colònia incòmoda, abans no se n'assabentava ni cristo fins que no s'havia acabat tot ben acabat i apareixia en la coberta del *The Times* que havien guanyat. Ara, aquestes coses s'han de mirar més. I una manera de guanyar-se la legitimitat és que la comunitat internacional diga que també està en contra d'aquell paio. Es mouen els fils adequats i s'ha acabat.

Per cert, acabe de llegir un llibret molt divertit sobre els vaixells espanyols en la guerra del Golf. Un llibre del capellà de la flotilla, que era un senyor català. Sembla que el gran problema que hi havia era que el capità de la flotilla volia que el capellà li donàs a ell la pau i no a qui l'ajudava a dir missa. Molt propi, efectivament. Era tot un problema.

Parlant de legitimació, una de les novetats de la guerra va ser el paper estratègic dels mitjans de comunicació...

Aquestes coses són òbvies. No cal que fem massa fantasies sobre el cas. Una vegada en marxa la guerra, havien de respondre els mecanismes informatius i no informatius per a intoxicar l'opinió pública tot el que calgués, la qual, d'altra banda, es troba completament desarmada davant de la televisió i el paper imprès. Si no és una gent amb el prejudici antiamericà molt arrelat, doncs el parany qualla de seguideta. Això independentment que l'animal aquell de Saddam Hussein hagués fet totes les putades del món, com, segurament, continuarà fent-les, d'altra banda.

L'animal aquell, que diu vostè, l'havien engreixat entre els uns i els altres...

Home, en totes aquestes coses que passen ara, sobretot al món no occidental —i algunes vegades a l'occidental també— sempre has de pensar, en primer lloc, qui paga. En acabant, hauràs de pensar també que un moro —amb perdó, i fes el favor de no prendre-m'ho com a racisme— és incapaç de fer, ara per ara, una bomba atòmica, si no li'n donen la recepta. Ja ho tens, doncs: ¿qui fa les receptes? ¿Qui els proporciona el material? Molt senzill: qui el té. Que deu ser alemany, francès o anglès, segurament. Et deus recordar de l'escàndol aquell que va representar el descobriment d'aquell anglès que es trobava a punt d'embarcar caps de míssil cap allà, ¿no? Doncs, ja ho tens.

I si parles de l'ex-Iugoslàvia, el mateix: ¿d'on trauen els diners per a matar-se? ¿I aquells que s'acacen a tirs per Somàlia i Etiòpia? Mira, el negre aquell que fa quatre dies encara no sabia què era un rifle, no ha pogut confeccionar-se tot sol aquelles maquinetes de matar tan

sofisticades. Les deu haver comprades a Èibar o a Txecoslovàquia o vés a saber on, que és on les fabriquen. Són d'aquelles coses que et deixen autènticament perplex.

Escolte, senyor Fuster, semblava que un dels guanyadors de la guerra del Golf seria Israel. Però, tal com passa el temps, no sembla tampoc que en resultarà massa ben parat...

La qüestió d'Israel és una qüestió que s'interfereix en tot això que enraonàvem. El problema d'Israel i el dels palestins és tot un altre problema, però que, efectivament, s'hi incrusta de ple.

Jo em supose que els jueus deuen pensar que, si perd l'enemic musulmà, doncs, ells, d'alguna manera, es trobaran més segurs.

Però els han obligat a parlar...

Jo supose —i ells també ho deuen suposar, evidentment— que això de seure a la mateixa taula, un dia o altre havia de passar. Com en tants conflictes d'aquest tipus que hi ha pel món, no poden durar eternament. Entre altres coses, perquè les dues parts acabaran per desgastar-se.

¿Havia pensat alguna vegada que, amb la fundació de l'estat d'Israel, es resolrien els problemes del poble jueu...?

No, perquè hi ha massa jueu pel món i no caben allà. I perquè, a més, manen en una bona part del món. El problema dels jueus és un problema irresolt, com n'hi ha d'altres al món, no t'enganyes. T'has d'acostumar a viure amb això.

¿I ha pensat alguna vegada que l'estat d'Israel reproduïx davant els àrabs l'esquema de persecució que se'ls ha aplicat a ells?

Sí, potser. Em fa l'efecte que —i no m'agrada dir-ho així— tot això forma part de la mateixa condició humana. És un odi a si mateix. No s'ha de ser massa optimista sobre el particular. Ells ara tenen la paella pel mànec i ho faran servir. Lògicament, això hauria de tenir la solució racional del diàleg, encara que hi ha massa intoxicacions pel mig que distorsionen més encara el tema.

Però, de moment, els àrabs fan de jueus...

Sí. Mira, tots som jueus respecte d'algú, això ja ho deia el Sartre. L'antisemita, quan no troba un jueu, se l'inventa.

Senyor Fuster, en un món on americans i soviètics mengen plegats i palestins i israelians enraonen, ¿com és possible que ací a la nostra vora el tema d'Euskadi continue tan encès com en plena Transició política?

No ho sé, la veritat. Però hi ha el tema d'Euskadi i el d'Irlanda, efectivament. Cada cas deu tenir la seua pròpia explicació, per descomptat.

En realitat, no sabem què en pensen les parts. Els uns, peguen tirs i foten bombes i, en realitat, no ens acaben d'explicar ben bé quin és el seu projecte final. I, de l'altra banda, hi ha el tinent coronel que sempre et dirà que *eso lo arregla él en dos minutos*.

Però, clar, tornem a la mateixa d'adés: els estats democràtics han de guardar certes formes, perquè si no, tot se'n pot anar a la merda. I, evidentment, la solució del tinent coronel no és cap solució.

No sabia dir-te res més, de moment.

¿I del tema de les repúbliques exiugoslaves?

Mira, això ha tingut mal remei sempre. Els Balcans han estat, per definició, un dels punts més conflictius de la història. Mentre l'Imperi Austrohongarès ho dominava tot, s'aguantava. Però, desfet l'Imperi, tot torna al seu mateix lloc. Com passa ara també a l'imperi soviètic. Hi ha sempre un punt en el qual la força central falla, vacil·la —per les raons que siga— i, llavors, tota la resta esclafeix i s'escampa. Com que, a més a més, en tots aquests països de l'Est —no solament als Balcans— hi ha hagut sempre el que jo diria una política de complicar la cosa —que són els desplaçaments de gent fets absolutament a posta—, s'embolica la troca més encara.

Un exemple: als països bàltics, els autòctons en són vint-i-quatre i la resta fins a cent són russos i forasters. ¿Que per què? Home, sí, en part perquè hi ha sempre uns llocs d'atracció d'immigrants, perquè hi ha unes condicions econòmiques més satisfactòries i la gent se'n va allà. Però, també, hi ha casos en què aquests desplaçaments són deliberats. Hi havia, per exemple, a l'estat soviètic la voluntat de col·locar russos, d'omplir de russos, determinats llocs. Amb això, entre altres coses, afebleixen o ofeguen les possibilitats de la reivindicació nacional.

¿Després què vols que passe? ¿Què passa, per exemple, entre Sèrbia i Croàcia? ¿Què fas quan a Croàcia, posem per cas, tens una regió de majoria sèrbia?

¿Que per què ha passat això? Home, probablement, la gent no s'ho preguntarà, perquè la gent no es qüestiona quina és l'arrel dels moviments migratoris, clar. La gent es pregunta el que vol i de la resta se n'oblida l'endemà. I fa bé, per descomptat.

Mira, aquestes darreres nits hi havia molt de crit pel carrer perquè no sé qui havia mort quatre guàrdies civils. El mateix dia havien mort també més d'una vintena de marroquins que intentaven passar la mar per buscar faena a aquesta banda. Això darrer s'ha oblidat de seguida. I tu ara t'has de preguntar: ¿el marroquí fugí del seu país o l'expulsen? ¿Què fa i què vol el senyor Hassan? Doncs, molt senzill: com més se'n vagen, molt millor. Això és el que pensa el senyor Hassan, perquè això aclareix la situació. Si es queden allà i no tenen ni per a alimentar-se, problemes tindrem. Si se'n vénen ací, ja crearan els problemes ací, si volen. I la víctima n'és el desgraciat que se'n puja a la barqueta. Però ningú no parla de Hassan. Ells fugen de la misèria, però Hassan els expulsa del seu país.

Salvant totes les distàncies, és el mateix que ha passat ací. ¿Per què han vingut ací tants andalusos? Home, és clar, perquè no tenen res a fer a Andalusia. ¿I per què no hi tenen res a fer? ¿Qui és el culpable que no hi tinguen ni per a menjar? De segur que un *señorito* qual-

sevol, o els molts *señoritos* que hi ha per allà, que no han mogut ni un dit per a arreglar els problemes de la seua gent i del seu país. Ací, clar: ¡mà d'obra barata! Però arriba un moment que el mercat se satura, que és el que passa ja a molts països europeus i que és el que ací vindrà al final. Llavors, li col·loquen a l'emigrant les feines més baixes i desagradables, clar. I el proletari indígena —bé: vull dir el pobre treballador indígena—, clar, si pot arrancar-li quatre pessetes a l'atur, doncs no anirà a recollir el fem. No hi ha cap senyor de París, per exemple, que reculla el fem de la seua ciutat: ja ho fa un nord-africà. Són coses que han passat, que passen i que, per desgràcia, continuaran passant. Perquè ara el problema serà exactament aquest: la gent que vindrà de vés a saber on pensant que ací les coses estan arreglades.

¿Vostè no creu en el projecte europeu?

Jo ni crec ni deixo de creure. Jo el que pense és que aquesta unitat és inevitable. ¿Que per què? Perquè ara es necessiten certes coses que l'antic estat nació ja no els pot satisfer.

El que és evident és que l'estat nacional ja no satisfà les necessitats de mercat. Malgrat tot, em fa l'efecte que el projecte europeu és un simple exercici de proteccionisme econòmic, que consisteix a desmuntar les actuals fronteres, permetre la lliure circulació de capitals, mercaderies i persones i —vés a saber amb quins resultats— crear una moneda única. Insistesc: tot això és una simple ampliació del mateix model nacional. La resistència, per això, és molt natural —i no solament per raons culturals, que ja serien suficients. No t'enganyes: mentre els britànics continuen conduint per l'esquerra i es resistesquen a usar el sistema mètric decimal, que els altres s'ho prenguen amb paciència això d'Europa.

D'altra banda, els estats nacionals continuaran, posa-li dos-cents o tres-cents anys més; o potser tota la vida. Aquella esperança segons la qual entrar en aquesta Europa significaria la solució als problemes de les nacionalitats i tot això, doncs, deixa-ho córrer.

¿Què passarà? En primer lloc, que es multiplicarà per deu la burocràcia. ¿Després? Doncs, no ho sabem. Però, si ara ens costa pagar la burocràcia espanyola, d'ací a quinze anys haurem de pagar, a més, una quantitat immensa d'euroburòcrates inevitables que comportarà el nou edifici que ara construeixen. Tingues en compte que no han tingut ni tan sols el mirament de fer desaparèixer les administracions intermèdies que semblarien supèrflues —que és allò que han proposat el senyor Jordi Pujol i el senyor Manuel Fraga. Clar: resulta que hi ha d'haver una administració municipal, una de provincial, l'autonòmica, la de l'estat i l'europea, doncs, tira-li, tira-li, que ja va bé.

Senyor Fuster, en algun lloc, va escriure que el mal d'Europa és que encara hi ha milions de jacobins per civilitzar...

Sí, és una manera de dir-ho, efectivament. Això, entenent per jacobí allò que s'entenia abans, que era una paraula molt més clara que no ara. Els jacobins són els que van fer França. Clar, ja anava fent-se, lògicament, des dels reis medievals; però aquells, els jacobins, són els que van implantar el concepte de la república una i indivisible, que encara ara funciona —o que

ara funciona més que mai. Cosa que, lògicament, també constitueix una rèmora per a tot allò d'Europa, perquè el francès té molt assumit allò de l'orgull nacional. Fins i tot els perifèrics.

Ací encara pots trobar un català o, inclús, un valencià, que diga que això d'Espanya, merda. A França, difícilment en trobaràs cap. No sé si cap bretó, no ho sé, però no m'ho crec massa. ¿Els occitans? No en conec cap.

Mira, el Partit Comunista francès es va negar tota la vida a la independència d'Algèria, per exemple. I fins i tot a l'existència d'un Partit Comunista d'Algèria. I el senyor Marchais diria ara el mateix. Com que són tan burros, prenen el principi leninista aquell segons el qual a cada país li correspon un partit i l'apliquen al peu de la lletra i s'ha acabat. El partit forma part de l'estat, doncs ja n'hi ha prou. El francès és francès, nacionalista francès fins a les últimes conseqüències. Mitterrand, Marchais o qui siga: tots ells tenen la mateixa actitud davant del tema.

En aquest procés d'integració superior, ¿creu que la identitat dels països de dimensió reduïda —siguen els Països Catalans, siga Dinamarca— corren algun perill de desintegració?

Home, jo crec que en aquest procés d'uniformització cultural que s'acosta poden passar dues coses: o que els indefensos desapareguen totalment o que, alguns, els més ben situats, tiren endavant. Tu, per exemple, ara em diràs que els danesos ja saben anglès i que, per tant, han iniciat el procés de substitució lingüística. Doncs, no ho sé, però em fa l'efecte que el noranta per cent dels danesos només sap un anglès diguem-ne bàsic, com el llatí que sabien per ací els vicaris i els notaris. La llengua usual, normal, probablement, continuarà sent el danès. De tota manera, tot això són profecies i jo no en sóc, de profeta.

¿I els «diferents», els no europeus: els àrabs, els negres...?

Home, no t'enganyes: algú ha de pagar l'acritud i l'agressivitat dels temps. En aquest cas, la pigmentació i les faccions, els ho posen molt més difícil.

Potser si arriba un polonès i aprèn a parlar el francès molt bé, s'instal·la per allà i calla, a la segona generació és ja tot un francès. Quan tot allò d'Algèria, hi havia el clàssic manifest que els intel·lectuals tenien afició a firmar. Era molt divertit veure les firmes quan publicaven un manifest pro llibertat d'Algèria i un altre a favor del manteniment de l'Algèria unida a França. Posa que un 70 o 75% dels intel·lectuals francesos que demanaven la llibertat d'Algèria tenien cognoms no francesos. En els papers pro francesos, tots eren cognoms profundament francesos.

Probablement, el foraster integrat —llevat que se li note, per la raça— a la segona generació és igual que un autòcton.

Per cert, si la teua filla es casà amb un negre, ¿què passaria?

¿?

¿I si es casà amb dos negres? ¿I amb tres negres?

¿Vostè no creu que aquest rebuig de l'àrab o del negre retroalimenta els integrismes?

És molt probable, sí. No n'estic massa al corrent. Però, a banda de tot, efectivament, des que va aparèixer en escena aquell animal de la barba blanca, el Khomeyni, el problema de l'integrisme musulmà s'ha convertit en un problema molt gros, sí.

Mira, en primer lloc, hi ha sempre una estructura clerical. Perdona que t'insistesca, però això és molt important: les estructures clericals són iguals a tot arreu. Si no hi ha un fre, el papa de Roma, el de la sinagoga i el de la mesquita voldrien el mateix: voldrien instaurar una teocràcia. Al papa de Roma, no el deixen, però es veu que en aquests altres països sí. Perquè la sinagoga té molt de pes. I perquè la mesquita té molt de pes, també. ¿Per què? ¿Vés a saber!

Que hi influsca també el factor d'hostilitat occidental, supose que sí. I tenen, segurament, tota la raó del món per a reaccionar enfront d'una cosa que consideren que se n'aprofita i que els occidentals són els culpables de tots els seus mals. I potser són els culpables, de veritat.

Es tracta d'un tema molt embolicat. Les dificultats econòmiques, la tradició i tot allò que hi va lligat —que si l'home és únic, que si la dona s'ha de quedar a casa amb el vel aquell i vés a saber quantes coses més i, damunt, amb unes estructures semifeudals...

Un problema afegit és potser que se'ls ha volgut aplicar un model de desenvolupament exogen...

Perdona, però és que no podia ser d'una altra manera. ¿Què vols que li fem? De l'Alcorà, no en pot eixir una indústria. De la Bíblia, probablement, tampoc. Però sí del calvinisme o d'alguna altra cosa per l'estil. El que és evident és que de l'Alcorà, no. Ací, damunt del cristianisme han passat moltes altres coses, no precisament cristianes. Allà no crec que haja passat res damunt de l'Alcorà.

Jo recorde que ja fa alguns anys, en una reunió que hi hagué, ho comentava amb un senyor que estava al meu costat: els europeus no s'han preocupat massa dels àrabs ni de l'islam. Se'n van anar a Amèrica i van fer cristians. Als negrets, també els enviaven missioners d'aquells de tant en tant. Però no hi ha constància que el cristianisme haja penetrat gens en el terreny de l'islam. Podien, per exemple, haver traduït Voltaire a l'àrab, a veure què passava —dic jo.

El meu company em va contestar que simplement podien haver aprofitat els autors àrabs medievals. El fet és que això no els ha interessat ni als uns ni als altres.

De fet, en algun moment, la cultura aràbiga, per ací, va ser l'avantguarda científica, intel·lectual...

Mira, això és un problema històric molt complicat que no podem resoldre en quatre paraules. Però, en primer lloc, això que en diuen cultura, per exemple, és tot un món. Si mires un llibre que parli d'invents o de novetats científiques, veuràs que els xinesos, per exemple, ho havien inventat pràcticament tot ja fa mil anys. Però les cultures orientals, en un moment determinat de la seua història, es queden parades. Em fa l'efecte que l'islam és igual. Es tracta d'unes cultures que, originàriament, tenen una gran força, però que s'estanquen.

¿Que per què s'estanquen? Si vols que t'ho diga, jo no t'ho sabré dir. Et puc recomanar un llibre, si vols, un llibre molt bonic: *La gramática de las civilizaciones*, del Braudel.

Braudel és un historiador molt panoràmic. Doncs, en aquell llibre fa una repassada a totes aquelles civilitzacions. La conclusió que en traus és, precisament, aquesta: que les civilitzacions arriben a un punt d'estancament; un punt que, lògicament, aprofiten els occidentals per introduir-se al Japó, a la Xina, a l'Índia, etcètera.

La civilització occidental és una civilització recent. Si vols, pot arribar als grecs, que, com qui diu, d'això, en fa quatre dies. I amb quatre coses de res, ja estem en l'Edat Mitjana, que és una època de desolació a tot Europa. I després hi ha una sèrie de minories que s'espavilen, una mena de cos ideològic que va imposant-se a poc a poc; que va, en certa mesura, contra l'església i que arriba a un punt —diguem, el segle XVIII— en què, entre el racionalisme dels intel·lectuals i d'algun poderós, i que s'inventa la màquina de vapor, doncs ja s'ha acabat. S'ha entrat en una dinàmica totalment diferent.

Això és molt important: hi ha un tio que inventa la màquina de vapor. Jo no sé si, a tu, això t'ho explicaven a l'escola, però es tracta d'una cassola que bull i que la tapa fa pa, pa, pa, pa, pa.... I ja ho tens: hi ha unes coses que són les revolucions industrials, que determinen l'evolució de la cultura occidental: la revolució que es basa en l'electricitat, la que es basa en l'energia nuclear i encara n'hi ha una altra entremig que ara no me'n recorde. Són etapes que es produeixen a Europa i que, naturalment, s'exporten a les seues sucursals transoceàniques, a Amèrica. S'inventen els trens, que milloren la capacitat de mobilitat... En fi, hi ha unes transformacions que no es produeixen com a continuïtat de les velles civilitzacions.

I hi ha un problema bàsic, en aquesta qüestió, que és l'excedent de la mà d'obra. Allà al Japó veus gent que porta el carret i que, per tant, no cal el camió. Mentre hi haja desocupats, amb un grapat d'arròs van que xuten i no cal que vagen en cotxe. Els japonesos són uns senyors que vivien en l'Edat Mitjana, llevat de l'armament, que era el que els interessava, fins a les guerres aquelles contra Rússia a la darrerria del segle passat i principi d'aquest. Ara estan completament occidentalitzats. I has de tenir en compte aquella broma que es gasta: els japonesos no inventen res, llevat d'alguna coseta, clar, sense importància: només copien. D'ací aquella por dels americans a importar cotxes japonesos i coses per l'estil.

Senyor Fuster, Isaiah Berlin declarava no fa gaire que el segle XX havia estat el pitjor dels segles, sobretot pel que fa a les maldats. ¿Hi està d'acord?

Home, això és sempre una qüestió comparativa. Si Genguis Khan en va matar no sé quants i Napoleó no sé quants milers i Hitler no sé quants milions i l'Stalin tants i tants i vés a saber quants en va matar el senyor Truman amb la bomba dels collons, vés i compta. Si el càlcul que s'ha de fer és aquest: veure quants n'han mort els uns i els altres i quants més se'n poden matar despús-demà, doncs és evident que aquestes comparacions no són correctes, per la senzilla raó que els instruments de matar són diferents.

Efectivament, hi ha hagut més morts al segle XX. Però, home, també hi havia més vius en aquest segle. Això és una manera, diguem-ne, poc històrica de fer recompte.

En aquest segle, també s'ha aconseguit que milions i milions de persones que, en les mateixes condicions, haurien mort en altres segles, hagen sobreviscut gràcies a l'avanç de la tècnica i de la tecnologia. Gent que abans moria de menuda, ara —gràcies a la penicil·lina— sobreviu— encara que, més tard, es muira de gana.

El que passa és que a la gent de l'edat d'Isaiah Berlin, els preocupa molt això de la tècnica i, diguem-ne, la supervivència de la gent —en el sentit físic i en el sentit moral.

El problema de la tècnica és que no hi ha prou que un senyor faça una fórmula en un bloc de notes ni que l'assage en un laboratori. D'aquella fórmula i d'aquell laboratori, en pot resultar la bomba atòmica o també la utilització pacífica de l'energia nuclear que, els agrada o no als ecologistes, és una energia que està ací i que dóna molt bon rendiment i que en podia donar més encara —amb tots els perills, per descomptat.

De perills, n'han tingut totes les fonts d'energia. A causa del petroli, també ha mort molta gent. ¿El carbó? El carbó també ha enterrat milions de miners en una explosió d'aquelles de gas; i compta encara les malalties que ha provocat. Si t'ho mires detingudament, convindrà allò del quadre de Sorolla: ¡i encara diuen que el peix és car!

El problema és que no es pot renunciar a l'avanç de la tècnica i de la tecnologia. És una situació ambigua i contradictòria i tot el que tu vulgues. Però el que no pots fer és renunciar als avanços. La contrapartida és tornar a les cavernes en tot. Tu no portaries aquesta camisa, ni tindries aquest bolígraf, ni les ulleres, ni t'arreglaries la barba amb aquella maquineta que tens a casa, ni tindries el cotxe per a venir a Sueca, ni hi hauria llum elèctrica per a enregistrar aquesta conversa. Deixa-ho córrer i no et calfes el cap, cristo.

¿Cap temps passat ha estat millor?

No cap, no cap. Jo, això, no m'ho he cregut mai de la vida, no mai de la vida. Ni globalment, ni individualment. Ni la societat ha estat mai millor que ara, ni jo tampoc. T'he de dir que tampoc no m'he cregut mai aquelles històries idíl·liques que és millor el camp que la ciutat i totes aquestes collonades. Ni sí ni no. Cada cosa té els seus avantatges i també els seus problemes.

¿Parlem del 92?

Parlem del que vulgues. Tu ets qui controles la maquineta, ¿no? Doncs dispara.

¿Creu que calia celebrar alguna cosa?

Home, celebrar, celebrar, tot és celebrable, si vols. Pots passar tranquil·lament d'un centenari i pots celebrar, si en tens ganes, les noces d'or de quan es va casar ta mare. Són ganes de fer una festeta i prou.

Ara, si ho dius per allò del V Centanari i tota aquesta collonada, no crec que, de cara als americans, la festa siga massa oportuna. De cara a la gent d'ací, com pots comprendre, ni fu ni fa. Faran quatre cerimònies oficials i la gent tan tranquil·la, perquè tot això d'Amèrica que han volgut commemorar no solament ja no forma part de la memòria històrica de ningú, sinó que la darrera memòria històrica que en resta són les guerres de separació, de la independència. Que és, també, més o menys, el que els deu passar als americans, lògicament. Per a ells, Espanya no és la gent que els va portar l'alfabet o la civilització occidental, el rosari i la música de violí. Per a ells, Espanya és la potència colonial de la qual es van desempallegar a la darrerria del segle passat. De manera que no crec que siga massa celebrable tampoc.

¿I a nivell intern què celebrem? ¿L'expulsió dels jueus, potser?

Efectivament, es pot celebrar això o es pot celebrar el cinc-cents aniversari d'un dia que Isabel la Catòlica es va pixar damunt, vaja. O qualsevol cosa que et semble oportuna d'inventar-te ara mateix. Ací la intenció no té res a veure amb el fet que diuen que commemoren, sinó la commemoració en ella mateixa.

Per ací, per exemple, diuen: ara farem una cerimònia que parle de la València de la darrerria del segle XV i s'organitza la festeta, i ja ho tens: l'exposició sobre Lluís de Santàngel. Es munta una exposició, fan un catàleg —molt ben fet, per cert—, va el senyor Lerma, inaugura el tinglado i s'ha acabat. ¿Què més vols? O amb Lluís Vives: ara li dedicarem quatre conferencietes i publicarem quatre llibres. Doncs, això que et trobes, ¿no et sembla?

¿I què deuen pensar de tot això el senyor Santàngel o el senyor Lluís Vives?

Doncs, t'ho pots imaginar, si vols. Però això és igual, Sobretot el senyor Santàngel, clar. Perquè no crec que el senyor Vives tingués massa bon record del seu país, després que li exterminaren la família. Però tot això —insistesc— no hi compta. No et calfes el cap tu ara. La gent s'entreté, en van quatre a les conferències, quatre més llegim els llibres... i fins l'any que ve, que s'inventaran no sé quina altra cosa.

Als uns i als altres, als de l'Ajuntament de València, als de la Generalitat, tant els fa qui fóra aquest o aquell senyor. La qüestió, t'ho torne a dir, no és el motiu, sinó la festeta que es munten. L'Ajuntament veu que la Generalitat o la Universitat fa no sé què, doncs s'hi apunten i fan també no sé què. I així va rodant la cosa.

Vostè s'ha interessat bastant per Vives...

Home, en alguns aspectes, sí. En algunes coses concretes, puntuals, perquè no deixa de ser un home, en general, molt remot de qualsevol lector actual. A mi, em va interessar especialment el que va ocórrer amb la família Vives i quina en fou la transcendència en els llibres de Lluís Vives. Això, ho trobaràs en *Llibres i problemes del Renaixement*.

NOTA FINAL

La darrera entrevista amb Joan Fuster, el 14 de maig del 1992, va acabar abruptament. Havien estat diverses hores de conversa ininterrompuda. Fuster es va sentir molt fatigat i em va demanar de posposar la resta de l'encontre a una pròxima cita —el 25 de juny, segons el calendari previst. La seua mort, el dia 21 de juny, no ho va permetre. □

Reproduïm ací el text íntegre del llibre de Toni Mollà *Joan Fuster. Converses inacabades*, bellament editat per Tàndem l'any 1992. A la «Justificació» i la «Nota final» s'explica amb detall les circumstàncies que envoltaren la publicació original del llibre i també la realització d'unes converses amb el darrer Fuster, plenes de contingut interessant, que ens ha semblat útil d'incloure a les pàgines de *L'Espill*. Agraïm vivament tant a Toni Mollà com a Tàndem Edicions l'autorització per fer-ho. (El llibre porta una dedicatòria: «Finalment, a Marisa»).